

Srbija u periodu privremenog ustavnog uređenja

Srbija u završnoj fazi rata - ratni napor i društvene promene

Nemci su u odbrani Srbije preduzeli ofanzivne operacije za odbacivanje snaga NOVJ u istočnoj Bosni, Sandžaku i Crnoj Gori, sa koncentričnim dejstvima protiv jedinica NOVJ u jugoistočnoj Srbiji. Ofanziva na Toplicu, Jablanicu i Rasinu (Topličko-jablanička) pod šifrom „Trumf“ izvođena je od 10. jula 1944. do 6. avgusta 1944. Cilj je bio razbijanje 21, 22, 24. i 25. srpske divizije NOVJ. Nemci su ukupno angažovali 27.800 vojnika, sa motomehanizovanim snagama i avijacijom. Glavni štab NOV i PO za Srbiju izvestio je 14. septembra 1944. da u ovoj operaciji učestvuju bugarski vojnici, nedićevci, četnici i oko 1.800 nemačkih vojnika sa tenkovima i avionima. Operacija „Trumf“ završena je 17. jula jugozapadno od Leskovca, kada je započelo pregrupisavanje neprijateljskih snaga za operaciju „Keraus“, čiji je cilj bio da se razbiju partizanske divizije u međurečju reka Toplice, Južne Morave i Jablanice. Operacije neprijatelja u smislu razbijanja partizanskih divizija nisu uspele. Čim je Operativna grupa divizija NOVJ počela da prelazi Lim, 26. jula 1944, nastupajući pravcem Golija - Ibar, jedinice 21. i 24. srpske divizije krenule su da ponovo oslobode Toplicu i Jablanicu, dok je 25. divizija upućena na južne padine planine Kukavice.¹

Jedinice koje su se borile u Toplici i Jablanici dobijale su krajem jula i početkom avgusta 1944. pomoć od saveznika iz vazduha (cipele, brašno, uniforme, municiju, puškomitraljeze). Sa improvizovanog letišta prebačeno je za Italiju 110 ranjenika.²

Nemačkoj balkanskoj vojsci snage NOVJ, Crvene armije i bugarske vojske zatvarale su pravac odstupanja prema severu, moravskom dolinom, usled čega je ona morala da se povlači preko Kosova, Sandžaka i Bosne. Od sredine oktobra do polovine novembra jedinice Grupe armije „E“, s preko 350.000 ljudi, te policijskim i drugim pomoćnim snagama van njenog sastava, pokušavale su da se izvuku preko Ibra i Zapadne Morave, potpomagane balističkim snagama na Kosovu i Metohiji.

¹ > AVII, K-181, Reg. br. 3/5; Zbornik NOR, tom I, knj. 9, dok. 8; Isto, dok. 9, Oslobođilački rat naroda Jugoslavije, knj. 2, 225; Predrag Pejić, 19. srpska brigada, Beograd, 1989, 21, 23, 34.

² > P. Pejić, n.d., 37.

Bitka za Srbiju u leto i ranu jesen 1944. tekla je u znaku prodora 1. proleterskog korpusa, dolaska trupa Crvene armije na rumunsko-jugoslovensku granicu i unutrašnjeg dejstva srpskih divizija koje su se na Dunavu srele sa jedinicama 3. ukrajinskog fronta maršala Tolbuhina. Izbijanjem Crvene armije na jugoslovensko-rumunsku granicu definitivno je razbijena blokada u kojoj je do tada ratovala NOVJ. Septembra 1944. obrazovani su 13. i 14. korpus u Srbiji, a na Kosovu i Metohiji došlo je do formiranja tri nove kosovsko-metohijske brigade. Jedinice Prve armijske grupe NOVJ sastojale su se od devet divizija: 1. proleterske, 5. krajiške, 6. proleterske, 11. krajiške, 16. vojvođanske, 17. istočnobosanske, 21. srpske, 28. slavonske i 36 vojvođanske udarne divizije, jačine oko 50.000 boraca.

Oslobođenjem Niša, nemačkim snagama koje su odstupale prema severu presečena je odstupnica prema severu, dolinom Morave. U operaciji za oslobođenje Niša sadejstvovala su jedinice NOVJ, Crvene armije i 2. armije Bugarske, na osnovu sporazuma u Krajovi. Bugarske trupe operativno su bile potčinjene Štabu 3. ukrajinskog fronta.

Završetak prve etape operacija za oslobođenje Srbije bio je završen prodorom Operativne grupe divizija u Šumadiju. Izbijanjem 1. proleterskog i 12. korpusa na Kolubaru i Jadar i 14. korpusa na Dunav i zatvaranjem doline reke Južne Morave od strane 13. korpusa NOVJ. Prva armijska grupa imala je da sa svoja dva korpusa - 1. proleterskim i 12. korpusom - podiđe Beogradu sa juga i zapada i izbije na liniju Topola - Mladenovac - Obrenovac, a delom snaga na Moravu, kod Velike Plane, obezbeđujući se od neprijatelja u Kragujevcu, Kraljevu i Čačku. Četrnaesti korpus (23, 25. i 45. divizija) trebalo je sa jedinicama Crvene armije da oslobodi istočnu Srbiju. Trinaesti korpus (22, 24. 46. i 47. divizija) sprečavao je prodor nemačkih snaga dolinom Južne Morave, od Skoplja ka Nišu, napadao nemačke garnizone u dolini Južne Morave i delom snaga dejstvovao na niškom pravcu, zajedno sa bugarskim jedinicama. '

Jedinice Prve armijske grupe NOVJ i trupe Crvene armije, praćene 14. korpusom NOVJ, spojile su se 10. oktobra 1944. kod Velike Plane. Snage NOVJ napale su Beograd, u sadejstvu sa Pokretnom grupom 3. ukrajinskog fronta Crvene armije, koja je u suštini predstavljala ojačani 4. gardijski mehanizovani korpus sa preko 17.000 boraca, 160 tenkova i 366 topova i minobacača, pod komandom general-lajtanta Vladimira Ivanoviča Ždanova. Tito se sa Komandom Crvene armije dogovorio da trupe NOVJ prve uđu u Beograd, a da jedinice Crvene armije bez velike nužde neupotrebljavaju teška artiljerijska oruđa u gradu. Neposredna bitka za Beograd počela je 14. i trajala do 20. oktobra 1944. godine. Specijalni odredi crvenoarmejaca očistili su oslobođeni grad od mina. Jedinice koje su oslobađale Beograd bile su jugoslovenske po sastavu, ali su u njima ogromnu većinu činili Srbi. Glavni štab Srbije

' Institut za vojnu istoriju Ministarstva odbrane SSSR — Vojnoistorijski institut JNA, Beogradska operacija, drugo izdanje, Beograd, 1989, 156.

je u bici za Beograd imao sasvim sporednu ulogu, jer se operacija nalazila pod neposrednom komadnom Vrhovnog štaba, iako se Tito nalazio van Jugoslavije. Tito je u vreme borbi za Srbiju slao poruke Peku Dapčeviću da javi preko radija da se on nalazi na čelu snaga NOVJ koje pobedonosno marširaju u zapadnoj Srbiji.⁴

Drugog dana posle oslobođenja Beograda pao je i Kragujevac. Grupi armija „E” nije uspelo da se poveže sa Armijskom grupom „Felber” u Srbiji. Početkom oktobra 1944. oslobođeni su Vranje, Leskovac, Niš i Kruševac, zbog čega je Grupi armija „E” naređeno da pređe na vardarsko-ibarski pravac. Ulogu operativne zaštitnice povlačenja ove velike armijske grupe dolinom Ibra i Zapadne Morave dobio je nemački 34. armijski korpus. Nemcima su se suprotstavljali 68. streljački korpus Crvene armije i partizanske divizije.⁵

Jedinice Crvene armije prešle su 2. oktobra Tisu i oslobodile Bačku, izbijajući sa vojvođanskim brigadama na Dunav. Novembra 1944. 51. divizija NOVJ i jedinice Crvene armije oslobodile su Baranju. Težište operacija ponovo se prenosilo na zapad Jugoslavije. Nemci još nisu bili poraženi u Mađarskoj, a na njihovoj strani ostaće do kraja rata kao najverniji saveznik NDH, sa 170.000 vojnika januara 1945. godine.

Kosovo i Metohija oslobođeni su novembra 1944, posle šestonedeljnih borbi. Osim snaga NOVJ, među kojima se nalazilo i pet kosovsko-metohijskih brigada, u oslobođenju Kosova sudelovale su 3. i 5. brigada NOV Albanije i jedinice 2. bugarske armije. Dve albanske divizije (5. i 6.) učestvovala su u gonjenju Nemaca, koji su odstupali preko Sandžaka i istočne Bosne. Ove dve divizije vratile su se iz rejonu Višegrada na Kosovo, doprinoseći sređivanju prilika u oblasti, ali nisu vojno angažovane.

Oslobođenjem Beograda, sovjetske trupe izvršile su operativni zadatak na jugoslovenskoj teritoriji, odlazeći na budimpeštansko-bečki pravac. Sovjetska 57. armija, sa jedinicama 51. divizije NOVJ, forsirala je Dunav u rejonu Batine i Apatina. Na jugoslovenskoj teritoriji dejstvovali su samo vazduhoplovna grupa pod komandom generala Vitruka i 68. streljački korpus.⁶

Jedinice 1. proleterskog i 12. udarnog korpusa NOVJ prenele su težište svojih dejstava na pravac Zemun - Vinkovci, sa zadatkom uništavanja nemačkih snaga koje su se povlačile između Save i Dunava

⁴) J. B. Tito, Sabrana djela, tom 23, 207 - Tito je radi zavaravanja oficira zapadnih misija kod Vrhovnog štaba 29. septembra 1944. iz Krajove javio Vrhovnom štabu NOV i POJ da se da u štampu i preko Tanjuga da je „završio inspekciju trupa u zapadnoj Srbiji i nekim drugim oblastima”. - AVII, K-15, Reg. br. 54-1-1. - Tito se nalazio u Krajovi posle povratka iz Moskve. - Iz depeša koje je upućivao svojim zamenicama u Jugoslaviji vidi se da je želeo da suvereno rukovodi operacijama. Šestog oktobra 1944. iz Krajove javlja A. Rankoviću i A. Jovanoviću: „Za Srbiju dajem naređenja ja. Prestanite s vašim davanjem naređenja”. - AVII, K-26, Reg. br. 12-3/13. - Peku Dapčeviću javlja istog dana: „Naređenja slušajte moja, a ne s Visa”. - AVII, k-26, Reg. br. 10-27/13. - Vid. Sabrana djela J. B. Tita, tom 24 (priredio M. Dželebdžić), 4, 16.

⁵) Oslobođilački rat naroda Jugoslavije, knj. 2, 377; P. Pejčić, n.d., 91.

⁶) Beogradska operacija, 315.

na zapad. Sremska Mitrovica je zauzeta 1. novembra 1944. godine. Jedinice ovih korpusa izbile su do 10. novembra na liniju Ilok - Erdevik - Martinci, koja je razbijena početkom decembra 1944, zauzet Šid i nemačke snage potisnute prema Vinkovcima. Prvih dana decembra na teritoriju Srema stigle su jedinice 68. streljačkog korpusa Crvene armije, posle oslobođenja Kraljeva, na kom sektoru je ostao 14. korpus NOVJ. Jedinice 68. streljačkog korpusa pokušale su da zauzmu rejon Osijeka, u cilju obezbeđenja levog boka trupa 3. Ukrajinskog fronta, koje su deistvovala zapadno od Dunava. Napad na Vukovar ostao je bez uspeha, a desantne jedinice Dunavske ratne flotile pretrpele su velike gubitke. Sovjetski 68. streljački korpus predao je svoj deo fronta istočno od Sotina 3. i 8. diviziji 1. bugarske armije, prebacio se preko Dunava i uputio u rejon koncentracije jedinica Crvene armije u Mađarskoj. Poslednjih dana decembra 1944. u Mađarsku su prebačene i bugarske divizije. Borbe protiv nemačkih snaga na frontu koji se stabilizovao u međurečju Save, Dunava i Drave produžile su da vode 1. i 3. jugoslovenska armija, formirane 1. januara 1945.⁷⁾

NOVJ je uspostavila Sremski front između Dunava, bosutskih šuma i Save, koji je obezbeđivala Prva armija. Nemački sistem odbrane sastojao se od snažnih utvrđenja u dubini od 30 km. Krajem januara 1945, posle ogorčenih borbi Prve armije sa 34. nemačkim armijskim korpusom, Sremski front se sve do proboja u aprilu 1945. stabilizovao na liniji istočno od Mohova, Tovarnika i sela Lipovac na Bosutu.

NOVJ se u sremskoj ravnici u jesen i zimu 1944-1945. susrela sa jednim novim načinom rata: frontalnim sukobima i rovovskim ratom. Brigadir Ficroj Maklejn zapazio je da je prošlo vreme „romantičnog ratovanja“, misleći na partizansku fazu borbe. Na ovom sektoru fronta NOVJ je suočena sa rovovskim ratom, artiljerijskim dvobojima i dubinskim sistemom utvrđenja, koja su Nemci uporno branili, osiguravajući nemačku grupaciju u Mađarskoj i odstupanje balkanske armije.⁸⁾ Mada je od Crvene armije dobijeno teško naoružanje, borci NOVJ još nisu bili naviknuti na frontalni način rata. Sa priličnom ogromnom masom boraca iz Srbije nije bilo dovoljno i komandnog kadra za tu vrstu rata, a na drugoj strani golobradi mladići nisu bili vični ratovanju, bez vojne spreme i obuke. U borbama je došlo do masovnog stradanja, u uslovima za koje borci nisu bili pripremljeni. Danas neki komandanti osporavaju i celishodnost Sremskog fronta. Broj poginulih istoriografski nije utvrđen, ali se pominje broj od 30.000 boraca, nasuprot tvrdnji komandanata NOVJ koji smatraju da nije poginulo više od 10.000 boraca. Pokušaj da se utvrdi broj žrtava dovodi i do podatka od 15.000 boraca. Tek, Sremski front je u crno zavio Srbiju.

⁷⁾ Isto, 317.

⁸⁾ Nemačke jedinice na Sremskom frontu, između Save i Dunava, utvrdile su se u dubini sistemom fortifikacija. Njihov bok su čuvale sledeće nemačke snage: 27. divizija, 963. tvrđavska brigada „Klotz“, delovi 21. pešadijske divizije, kažnjenički bataljoni 999. posadne divizije, 21. Skenderbeg divizija, 12. ustaško-domobranska divizija. U tom prostoru, naročito do Majevice, nalazile su se i snage D. Mihailovića. Borbe u istočnoj Bosni vođene su od decembra 1944. do prve dekade aprila 1945. godine.

Tito je najverovatnije želeo da radi renomea NOVJ Sremski front drže jugoslovenske jedinice, bez obzira što nisu bile pripremljene za takvu vrstu ratovanja. Front se ustalio na 100 km od Beograda. Ima pretpostavki da je napredovanje zadržano da snage NOVJ sa srpske strane ne upadnu u NDH i da oslobođenje ne bude slično onome 1918. godine. U slučaju napredovanja postojala je i opasnost od sudara snaga dve nepomirljive strane. Ofanzivni pohod NOVJ mogao je naličiti na okupaciju koja dolazi iz Srbije. No, prodor NOVJ na zapad bio je neostvarljiv bez podrške Crvene armije, koja je januara - februara 1945. godine bila strateški vezana borbama između Budimpešte i Balatona. Osim toga, ona nije mogla ići dalje na zapad Jugoslavije od utvrđene linije, kako je bilo utanačeno između Staljina i Čerčila u Moskvi, oktobra 1944. godine. Tek zbog stanja velikih frontova, pretpostavke za proboj Sremskog fronta stvorene su početkom aprila 1945. godine. Tako su snage NOVJ od oktobra 1944. do aprila 1945. morale da se zadrže, više od šest meseci na utvrđenim položajima u Sremu, uglavnom u rovovskom ratu, umrtvljene, ako se izuzme nemačka protivofanziva i protivodgovor jedinica NOVJ januara 1945, kada se front ustalio oko Šida. ^

Naređenje Generalštaba za proboj Sremskog fronta izdato je 9. aprila 1945. Ofanziva Jugoslovenske armije (u koju je 1. marta 1945. preimenovana NOVJ) preduzeta je u vreme kada je Crvena armija već prodrila u Austriju, čime je odstupnica nemačkih trupa iz Jugoslavije bila dovedena u pitanje. Treća armija je imala da izvrši desant preko Drave u pozadinu Sremskog fronta, a 2. armija da osigura levi bok 1. armije. Prva armija probila je Sremski front 12. aprila. Trupe 2. armije, pod komandom general-lajtnanta Koče Popovića, morale su da prođu više vodenih prepreka: Bosnu, Vrbas, Unu, Kupu, Savu. Prva armija je sa jedinicama 2. armije oslobodila Zagreb 8. maja 1945, posle pada Berlina i dan uoči bezuslovne kapitulacije Trećeg rajha. Nemačka balkanska vojska prestala je da se bori tek 15. maja 1945. godine.

Titovim naređenjem od 17. oktobra 1944. militarizovana je vlast u Banatu, Bačkoj i Baranji (BBB), uspostavljanjem vojne uprave u dotadašnjem ratu nepoznate pojave. Februara 1945. bila je uvedena vojna uprava i na Kosovu i Metohiji, ali je ona imala drukčiji karakter, s obzirom na masovni ustanak Albanaca protiv NOVJ, koji je morao da se slomi vojnom silom. Vojna uprava delila se na vojnu oblast za Banat i vojnu oblast za Bačku i Baranju, koje su se opet delile na komande područja, komande mesta i vojne stanice sela. U ruke vojske prešla je celokupna izvršna i sudska vlast. U uslovima vojnog režima došlo je do mobilizacije svih privrednih snaga ovih oblasti za što uspešnije vođenje rata. Vojna vlast uvedena je u svim nemačkim mestima. Nemcima je zabranjen izlazak iz mesta bez specijalnog odobrenja komandanta dotičnog sela, skinuti su nemački natpisi, zabranjen nemački jezik na javnim mestima; sve radnje, fabrike i druga preduzeća Nemaca stavljene su pod kontrolu vojne vlasti. Nemci su

deportovani u logore. Vojni komandanti sa partizanskim stražama privremeno su postavljeni i u sva mađarska i rumunska mesta. Negativan odnos prema neslovenskom stanovništvu, Mađarima i Rumunima, bio je zauzet samo u prvoj fazi vojne uprave, do početka decembra 1944. godine. Vojna uprava ukinuta je krajem januara 1945. godine, a s radom je trebalo da prestane do 15. februara 1945. godine.

Oslobođenjem Srbije sa Beogradom, ujesen 1944. godine, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije dobijala je novo strategijsko uporište za dovršavanje konačnog oslobođenja zemlje, ekonomsku osnovu za dalje vođenje rata i nove izvore za mobilizaciju ljudstva. Srbija je dala NOVJ oko 300.000 ratnika, rođenih između 1912-1927, od kojih su mnogi zauvek ostali na bojištima Sremskog fronta, u Bosni, Hrvatskoj i Sloveniji.^{9'}

Cenu pobeđe Srbija je platila sa 160.626 poginulih građana, 102.309 onesposobljenih, 323.652 zatvorenih, interniranih i lišenih slobode na razne načine.^{10'} U Vojvodini je streljano ili obešeno 44.651 stanovnik, dok je na ratištima poginulo 14.069 boraca. Samo iz Srema je poginulo 10.037 boraca i 21.597 civila.^{11'} Na Kosovu i Metohiji tokom rata poginulo je 6.203 borca partizanskih jedinica.^{12'} Beograd, Niš, Leskovac, Kraljevo i drugi gradovi pretrpeli su velika razaranja prilikom bombardovanja od strane nemačke i savezničke avijacije. Naročito je stradao saobraćaj, industrija (demontrirana i uništena), poljoprivreda.

Najviši državni i vojni organi nove Jugoslavije: AVNOJ, NKOJ i Vrhovni štab bili su spremni za prelaz na slobodnu teritoriju Srbije još početkom oktobra 1944. Članovi rukovodećih tela prebačeni su na aerodrom kod Valjeva, odakle su prešli u oslobođeni Beograd. Predsednik NKOJ-a stigao je u Beograd iz Banata, posle povratka iz SSSR-a i Rumunije, nastavljajući na Dedinju razgovore s Ivanom Subašićem o obrazovanju jedinstvene vlade, započete u Banatu. U Beogradu, na Banjici, Tito je 27. oktobra 1944. govorio borcima, komandirima, komandantima i političkim komesarima NOV.

Rad NKOJ-a započet je u gradu teško oštećenom od nemačkih (1941) i savezničkih bombardovanja (1944), nemačkih razaranja pri povlačenju i posledica tek završenih borbi, mada se život brzo obnavljao zahvaljujući organizovanom naporu vojnih organa i političkih organizacija podržanih nesebičnošću građana. Komanda mesta i Mesni komitet Partije daju, zajedno s imenovanim Izvršnim narodnooslobodilačkim odborom Beograda (INOO) i Jedinstvenim narodnooslobodilačkim frontom (JNOF), smer i pečat početnoj obnovi, sređivanju privrednih

Na osnivačkom kongresu KP Srbije B. Nešković govori o 250.000 boraca iz Srbije, ali naknadna istraživanja vojnih istoričara pokazuju da je taj broj veći (A. Janić i drugi). B. Nešković ističe da je od oslobođenja do maja 1945. mobilisano i odazvalo na poziv za vojsku 250.000 ljudi, dezertiralo oko 7.000 i nije se odazvalo oko 25.000. - Osnivački kongres KP Srbije (priredili M. Borković, V. Glišić), Beograd, 1972, 35.

¹⁰⁾ Momčilo Mitrović, Društveno-ekonomске promene i organizacija upravljanja privredom u Srbiji 1942-1952. godine, Beograd, 1988, 36.

¹¹⁾ Dr Jelena Popov, Narodni front u Vojvodini 1944-1953, Novi Sad, 1986, 54.

¹²⁾ M. Mitrović, n.d., 38.

prilika i političkih aktivnosti. Najviši politički i državni organi Jugoslavije pomažu izgradnju organa vlasti i političkih organizacija federalne Srbije: ASNOS-a i JNOF-a. Od CK KPJ potekla je 30. decembra 1944. inicijativa za osnivanje Jedinistvenih sindikata radnika i nameštenika Jugoslavije (JSRNJ),¹³⁾ kao poslednje masovne društveno-političke organizacije koja se formira u toku rata, što je uskoro i ostvareno na skupu sindikalnih delegata u Beogradu od 23. do 25. januara 1945.

Rad NKOJ-a i drugih organa vlasti i uprave oslanjao se na prethodno iskustvo stečeno u ratu, tokom sastanaka NKOJ-a i Predsedništva AVNOJ-a, odnosno njihovih članova u Jajcu, na Vlašiću i Rogu, u Drvaru i na Visu. Osim toga, najviši državni organi nove Jugoslavije i političko rukovodstvo sada su bili stalno na okupu. Prelazak AVNOJ-a i NKOJ-a označavao je i početak zakonodavne delatnosti Predsedništva AVNOJ-a, a na drugoj strani rad na stvaranju centralnog aparata uprave.

Kao neposredni organ AVNOJ-a, NKOJ je na sednicama do oslobođenja Beograda, držanim zajedno sa Predsedništvom AVNOJ-a ili odvojeno, utirao puteve organizaciji obnove većih razmera, savlađivanju posledica rata, međunarodnom priznanju i unutrašnjem ustrojstvu nove vlasti. U vršenju svoje izvršno-naredbodavne funkcije NKOJ je odgovarao AVNOJ-u. Zbog ratnih uslova i međunarodnih obzira, tvorci odluka AVNOJ-a u Jajcu označili su i AVNOJ i NKOJ kao „privremene organe narodne vlasti“, tako da NKOJ nije dobio formu vlade iako je organizovan kao vlada i imao sva obeležja „narodne vlade“.

U sistemu nove uprave posebno mesto dobijaju dva nova organa: Privredni savet NKOJ-a i Komisija za privrednu obnovu zemlje, u njegovom sastavu. Privredni savet zadužen je za rukovođenje privredom i usaglašavanje rada svih privrednih povereništava u čiji su sastav ulazili: poverenici trgovine i industrije, finansija, poljoprivrede, ishrane, šuma, ruda, saobraćaja, građevina i predstavnik Povereništva narodne odbrane. Komisija za privrednu obnovu zemlje nalazila se u sastavu Privrednog saveta i radila pod rukovodstvom i nadzorom predsednika Privrednog saveta.

Ratna situacija prikivala je sve snage za front i dovršavanje dela oslobođenja Jugoslavije, ali se istovremeno sa ratnim naporom naglašavao značaj obnove saobraćaja, rudnika i industrijskih preduzeća u pozadini, sređivanje ekonomskih prilika, prikupljanje neobrane letine i pomoć stanovništvu opustošenih krajeva. Na sednici NKOJ-a od 19. decembra 1944. odobreni su krediti za poslove narodnog zdravlja, socijalne pomoći, poljoprivrede i prehrane. Za isplaćivanje preuzetog činovništva, NKOJ početkom februara 1945. odlučuje da štampa novčanice u iznosu od 5 milijardi dinara. NKOJ primenjuje odluku Predsedništva AVNOJ-a o prelazu u državnu svojinu neprijateljske

¹³⁾ ACKSKJ, Fond CK KPJ, CK KPJ - rukovodstvima Slovenije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Kosmeta, K-25, 1944/405.

imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica i o sekvestru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile, koja je objavljena početkom februara 1945. Ova odluka daje pravnu osnovu za masovnu eksproprijaciju građanskih slojeva u Jugoslaviji i nemačke nacionalne manjine, u specifičnoj formi konfiskacije, vodeći stvaranju državnog sektora privrede. NKOJ daje i prve opšte smernice za obnovu zemlje. Januara 1945. obrazuje se Vrhovna komisija za zamenu novca. Pre početka povlačenja raznih novčanih jedinica u prometu, određen je privremeni kurs dinara na oslobođenoj teritoriji Jugoslavije. U Povereništvu trgovine i industrije NKOJ-a izrađen je početkom 1945. godine projekt odluke o suzbijanju špekulacije i privredne sabotaze.

Boravak maršala Tita u SSSR-u i moskovska konferencija Staljina i Čerčila otvorila su vrata za drugi sporazum između NKOJ-a i predsednika kraljevske vlade Ivana Šubašića. Sporazum je zaključen 1. novembra 1944, a počiva na principu međunarodnopravnog kontinuiteta Jugoslavije, jer se polazi od toga da je Jugoslavija poznata u društvu Ujedinjenih naroda u svom starom obliku i da „kao takva funkcioniše“. Prema tome, Jugoslavija se pred spoljnim svetom i u svim aktima spoljne politike pojavljuje u „starom obliku“, dok državna zajednica („buduća demokratska federativna Jugoslavija“) ne dobije, slobodnom odlukom naroda, svoj definitivni oblik vladavine. Kao što se vidi, volji naroda posle rata prepušta se samo odluka o obliku vladavine, jer se demokratska federativna Jugoslavija uzima kao neprikosnoveno rešenje koje prihvata i kraljevska vlada. Da bi se izbeglo svako moguće zaoštavanje odnosa u zemlji, maršal Tito i Šubašić potvrdili su da kralj Petar II ne ulazi u zemlju. Ova odredba Sporazuma odgovarala je odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a i Viškog sporazuma. Nova je bila ideja regentstva. Naime, Beogradski sporazum predviđa da u kraljevoj odsutnosti vlast vrši kraljevsko namesništvo. Prema Sporazumu, namesništvo se postavlja ustavnim aktom kralja, na predlog kraljevske vlade, a po sporazumu predsednika NKOJ-a maršala Tita sa predsednikom kraljevske vlade Ivanom Šubašićem. Kraljevsko namesništvo polaže zakletvu kralju, a vlada narodu. Pored uvođenja ove nove ustanove, Sporazum je utvrdio i strukturu jedinstvene vlade. Sporazum obavezuje na pridržavanje „temeljnih i opštih načela o ustavnosti koja je svojstvena svim istinskim demokratskim državama“. U tom smislu dogovoreno je da nova vlada objavi deklaraciju koja će sadržavati osnovna načela demokratskih sloboda i garancije za njihovo sprovođenje.

Posle potpisivanja Beogradskog sporazuma, Ivan Šubašić i Edvard Kardelj otputovali su 17. novembra 1944 u SSSR, gde su 24. i 25. novembra vodili razgovore sa Staljinom i Molotovom, kojima su prisustvovali i Stanoje Simić i sovjetski poslanik N. V. Novikov. U toku ovih razgovora obostrano je istaknuta neophodnost stvaranja jedinstvene jugoslovenske vlade, čime je Sporazum Tito - Šubašić dobio i formalnu potvrdu međunarodnih faktora, tj. vlada Velike Britanije i SSSR-a.

O saglasnosti SSSR-a sa Beogradskim sporazumom Staljin je 24. novembra 1944. izvestio Čerčila. Prema Šubašićevom kazivanju brigadiru Maklejnu, Staljin je podržavao Šubašićevo uverenje da će se pod regentstvom razviti „demokratski stranački sistem“. On je, pri tom, aludirao na izbor ASNOS-a aklamacijom.¹⁴⁾ Šubašić je najverovatnije u Moskvi pokrenuo pitanje dodataka Sporazuma od 1. novembra 1944, jer je, po svom povratku u Jugoslaviju, u razgovorima sa maršalom Titom došlo do dopune Sporazuma 7. decembra 1944. Dopuna Sporazuma od 7. decembra ticala se garancije za rad političkih stranaka i ratifikacije zakonodavnih akata AVNOJ-a od strane buduće Ustavotvorne skupštine.¹⁵⁾ Vidljiv je napor Britanaca da dobiju što izričitija uveravanja i garancije o demokratskim izborima u Jugoslaviji, podrazumevajući pod tim slobodu opredeljenja, partijski pluralizam i izražavanje gledišta svih stranaka, grupa i pojedinaca, sem ratnih zločinaca i saradnika neprijatelja.

Za Britance je Beogradski sporazum bio „čuvanje ustavne forme“. Uveravajući kralja u vrednost Sporazuma, Vinston Čerčil je naglašavao da je „revolucionarni pokret, koji bi mogao jednostavno nastaviti silom“, pristao na „održavanje principa ustavne monarhije kao forme vladavine u Jugoslaviji, dok se volja naroda slobodno ne izrazi“. Čerčil je iznio i ideju da bi velike sile mogle da kontrolišu plebiscit. Čerčil i Idn dokazivali su Petru II da je Tito gospodar situacije i da on može da sastavi vladu i bez regentstva.¹⁶⁾ „Udarom“ od 11. januara 1945. Petar II se našao potpuno usamljen. Svi zainteresovani faktori složili su se da se Beogradski sporazum sprovede nezavisno od kraljevog posrednog odbijanja. Pored činjenice da kralj nije imao snage da se odupre pritisku svog najužeg kruga, izgleda da je on precenjivao i stepen razmimoilaženja između Velike Britanije i SAD u jugoslovenskom pitanju. Iz objavljene dokumentacije vidi se da se Staljin složio sa Čerčilom da se Sporazum „opunovaži i kralj mimoiđe“. Na sednici britanskog ratnog kabineta, 22. januara 1945, u raspravi je pomenuto da maršali Staljin i Tito mogu da izgube strpljenje, svrgnu kralja i otkažu Beogradski sporazum. U zapisniku ove sednice izneto je neuvijeno obrazloženje britanskog držanja u zapletima koji su se javili otporom kralja da prihvati Sporazum. Na području Balkana „mi praktički ne možemo utjecati na događaje u Rumunjskoj i Bugarskoj. Mi još imamo nešto utjecaja u Jugoslaviji, iako je naša pozicija sve prije nego jaka. Ako kralj ostane tvrdoglav, da li je poželjno riskirati da izgubimo ostatak svojega utjecaja samo zbog odugovlačenja Sjedinjenih Država, pogotovu što postoje, kako se čini, mali izgledi da bi vlada Sjedinjenih Država imala iznijeti bilo kakvu konstruktivnu alternativu.“¹⁷⁾ Dan kasnije, 23. januara 1945, vlada SAD pristala je na faktičko

Navedeno prema D. Biber, VUS, Zagreb, 21. veljače 1973.

V. Simović, AVNOJ, Pravno-politička studija, Beograd, 1958, 104-5.

¹⁶⁾ D. Biber, n.n., 28. veljače 1973.

¹⁷⁾ Isto, 12. rujan 1973.

priznanje ujedinjene vlade, ukoliko dobije jemstvo za slobodni plebiscit. Opstrukcija Petra II nailazila je na opšte neodobravanje. On je 22. januara 1945. objavio da Šubašić nema njegovo poverenje i daje vladu na ostavci. Dva dana kasnije, 24. januara 1945, on je zatražio od Šubašića da podnese ostavku i da, ponovo dobijajući mandat, zaključi sporazum koji bi vodio računa o kraljevskim predlozima. U nastalim zapletima maršal Tito je zatražio od Šubašića da sa svojom vladom dođe u Beograd ako kralj nije spreman da prihvati zaključeni sporazum u integralnom obliku. Sa svoje strane, britanska vlada pozvala je Šubašića da krene u Beograd i sprovede Sporazum u život. Ona je podržala Šubašića i stala na stanovište da nije spremna da prizna novu vladu Petra II.¹⁸ Koncentrični pritisak naterao je Petra II da zadrži Šubašićevu vladu.

Plenarna sednica Krimске konferencije usvojila je preporuku, o kojoj je Moskva obavestila maršala Tita istog dana. Pristajući na ovu preporuku, Tito je isticao da ona ne može štetiti novoj Jugoslaviji, jer je bilo mnogo kompromitovanih poslanika Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije koji, samim tim, nisu dolazili u obzir da uđu u AVNOJ. Što se tiče nekompromitovanih političara, oni su od strane vodstva narodnooslobodilačkog pokreta i ranije pozivani da pristupe pokretu.¹⁹ Preporuka je vid međunarodnog sankcionisanja sporazuma, ali ujedno i specifični oblik mešanja u unutrašnje stvari Jugoslavije. Što mešanje zapadnih saveznika nije moglo da ugrozi dalji razvoj Jugoslavije, odlučno je uticala podrška SSSR-a i snažni politički sistem izgrađen u ratu, čiji je osnovni stub i konstituens bila KPJ. Preporuka je govorila o proširenju AVNOJ-a, čime su velike savezničke sile uvažavale datu jugoslovensku stvarnost. Nekoliko dana po završetku Krimске konferencije, 16. februara, Šubašićeva vlada stigla je u Beograd. Posle natezanja s kraljem Petrom II, on je najzad 2. marta imenovao za regente Srđana Budisavljevića, Antu Mandića i Dušana Serneca. Tri dana kasnije došlo je do ostavki vlade i NKOJ-a. Nova vlada, sastavljena 7. marta 1945, usvojila je 9. marta Deklaraciju, koju je iste večeri njen predsednik Tito pročitao preko Radio-Beograda.

Oslobođeni Beograd postao je središte života Srbije i Jugoslavije, koji je tekao u senci najvažnijeg zadatka: dovršenja rata i oslobođenja cele Jugoslavije, sa međunarodnim priznanjem promena do kojih je došlo u toku rata, stvaranjem i učvršćivanjem nove vlasti i pokretanjem obnove.

Partijska organizacija Beograda bila je rastrojena u neravnopravnoj borbi s okupatorom i kvislinzima u toku narodnooslobodilačke borbe, iako otpor protiv neprijatelja nije prestajao. Prilikom oslobođenja Beograda, 20. oktobra 1944, u gradu je zatečeno oko 3.000 aktivista Jedinog narodnooslobodilačkog fronta, organizovanih po poznavanju, koji su pružili aktivnu pomoć jedinicama NOVJ i Crvene armije u završnim borbama. Rukovodstvo ovim grupama i uopšte pripremama

¹⁸) Isto.

¹⁹) Josip Smoljaka, Partizanski dnevnik, Beograd, 1972, 259.

za odsudan obračun s neprijateljem u porobljenom gradu preuzela je grupa partijskih rukovodilaca, koju je Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju uputio u Beograd dva meseca pre oslobođenja, zajedno s novom grupom ubačenom 18. oktobra 1944. Od ovih rukovodilaca formiran je neposredno pred oslobođenjem Beograda (spominju se 18. i 19. oktobar) Mesni komitet KP Srbije za Beograd.²⁰⁾ Zatečene grupe aktivista nastavile su da rade kao organizacije JNOF-a, istovremeno sa radničkim odborima po fabrikama.

Partijska organizacija Beograda stvarana je od oktobra do decembra 1944. U svakom rejonu nalazio se po jedan iskusni član Partije. Čelije su obrazovane prvo po ulicama, a od decembra 1944. i u januaru 1945. počelo je organizovanje partijskih ćelija po preduzećima. Težište rada pomeralo se na preduzeća i ustanove kao „žile kucavice celog društvenog života". Pročelnička veća, sastavljena od sekretara ćelija, zamenjena su formiranjem komiteta u šest reiona kao jedinstvenih rukovodstava. U Beogradu je bilo 960 članova KPJ, od kojih je u novembru primljeno oko 70 ljudi, a u decembru oko 180 i 288 kandidata. Partijska organizacija je narednih meseci i godina pokazivala stalan rast, suzbijajući sektaštvo omasovljivanjem. Maja 1945, u vreme Osnivačkog kongresa KP Srbije, organizacija KP Srbije u Beogradu imala je 1810 članova. Krajem 1945. ona je narasla na 5.614 članova Partije.

Na Prvoj mesnoj konferenciji, februara 1945, isticano je da je „Nedićevska parola o spašavanju srpstva živa", da je Srbija oslobođena i da sada ne treba davati žrtve za oslobađanje Hrvata. Prisutne su i druge parole: o „cepanju" i „ugrožavanju" Srba, da su Hrvati na upravi i da je i „Tito Hrvat". Vlast je proglašavana za nesposobnu da organizuje privredu. Njen autoritet je potkopavan na najrazličitije načine: front za oslobođenje Jugoslavije slabljenje svođenjem dovršenja rata na rešavanje „opštih potrebština"; isticalo se daje vlast komunista privremena i da predstoji nešto „novo", pod čime se najčešće podrazumevao dolazak zapadnih saveznika, analogno intervenciji britanskog generala Skobija u Grčkoj. Uzimajući za primer Grčku, antikomunističke snage računale su na razmimoilaženje između SSSR-a, Velike Britanije i SAD. Bila su naročito primetna nastojanja ovih snaga da u narod unesu strah od budućeg razlaza ratnih saveznika. Poslodavci u privatnom sektoru psihološki su pritiskali radnike, širenjem glasina da je vlast nestabilna i privremena. }

Što se tiče političke klime u oslobođenom gradu, dominirala je borba protiv velikosrpskog šovinizma. Dragoslav Mutapović je u svojstvu sekretara Mesnog komiteta na Prvoj mesnoj partijskoj konferenciji govorio o neprijateljskim snagama pod opštim nazivom „dražinovština". Naglašavanjem slobodarskog ponašanja građana Beograda u nedavnoj

²⁰⁾ B. Petranović, Zapisnici Mesne (gradske) konferencije KP Srbije Beograda 1945-1952. kao istorijski izvor, Istorijski glasnik 1-2/1979, Beograd, 66.

²¹⁾ Isto, 63.

prošlosti, nije se mimoilazilo ni to da je Nedić iz Beograda „trovao“ narod šovinizmom i da je jedan od osnovnih zadataka da se „dotuče velikosrpski šovinizam“. Borba protiv izliva šovinizma u partijskoj organizaciji i van nje jedna je od osnovnih tema Osnivačkog kongresa KP Srbije, održanog od 8-13. maja 1945. u sali Kolarčeve zadužbine u Beogradu. Partijska organizacija Beograda u vreme napada Petra II Karađorđevića na sporazum Tito - Šubašić, u januaru 1945, koji Josip Smodlaka naziva „salonskim udarom“, na podsticaj CK KPJ podigla je na noge stanovništvo glavnog grada. Mutapović je tim povodom navodio Titovu ocenu da se radilo o „probnom plebiscitu“, koji je izveo sam narod.

Politički život Beograda tekao je u okviru Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Beograda, odnosno Narodnog fronta posle konstituisanja organizacije avgusta 1945. Gradski odbor JNOF-a osnovan je neposredno po oslobođenju Beograda. U vreme Prve mesne konferencije oko 4.000 aktivista Narodnog fronta radilo je u 650 odbora JNOF-a, organizovanih po ulicama, preduzećima i ustanovama. Antifašistički front žena funkcionisao je preko svog Gradskog odbora i 14 rejonskih odbora sa 800 aktivistkinja i 25.000 članica. Od svog osnivanja u Beogradu, januara 1945, u sastavu JNOF-a nalazio se i Savez jedinstvenih sindikata radnika i nameštenika Jugoslavije, koji je u Beogradu 1945. okupljao 74.000 radnika. Gradski odbor USAOS-a, sa rejonskim odborima omladine, bio je udarna snaga Narodnog fronta u političkim i radnim akcijama na otklanjanju ratnih posledica i sređivanju životnih prilika.

Prvi Izvršni narodnooslobodilački odbor (INOO) grada imenovan je svega nekoliko dana po oslobođenju Beograda, 26. oktobra. Na sednici budućih odbornika dr Siniša Stanković saopštio je odluku Glavnog NOO Srbije o postavljanju članova INOO-a Beograd. Prema toj odluci, INOO vrši funkcije vlasti dok okolnosti ne omoguće redovni izbor organa vlasti. Glavni NOO Srbije je za prve odbornike Beograda postavio: Mihaila Ratkovića za predsednika, dr Stevana Đelinea za prvog potpredsednika, Mihaila Maksimovića za drugog potpredsednika, a za članove - koji su istovremeno rukovodili pojedinim odsecima - Borivoja Manojlovića (građevinski odsek), Milana Drakulića (upravni odsek), Lazu Savićevića (veze s vojskom), Dragutina Prokića (prosvetni odsek), Tešimira Đurđevića (obnova), Radenka Bogosavljevića (privredni odsek), Bosu Đorđević (socijalno staranje), Jovana Jankovića (odsek za saobraćaj i osvetljenje), Velisava Lilića (odsek za vodovod), Petra Nikezića (odsek za snabdevanje), Radovana Maksića (odsek za trgovinu), Gligorija Paunovića, Milana Šainovića, Vučka Ivkovića (odsek za industriju i zanatstvo), Dragoljuba Živkovića (odsek za finansije i fondove).^{22'} INOO je radio i noću. Prema zaključku INOO-a, odbor je morao da bude neprekidno na okupu. Imajući u vidu

^{22>} Arhiv Beograda, Knjiga zapisnika INOO-a Beograda, Zapisnik od 26. oktobra 1944.

nesređene prilike u tek oslobođenom gradu, Komanda grada izrazila je spremnost da odbornicima dodeli oružje, a po potrebi i pratioce. Na sednici od 29. oktobra 1944, odbornici zaduženi za pojedine resore ovlašćeni su da preuzmu bivše opštinske zgrade, započnu s radom i obrazuju stručno-upravne službe. Iz bivše beogradske opštine, formirane aktom okupacione vlasti, udaljavani su nepotrebni službenici i nepouzdana lica.)

Pre INOO-a, kao prva vlast u oslobođenom gradu ustanovljena je Komanda grada, na čijem se čelu nalazio general Ljubodrag Đurić. Komanda je obavljala poslove preko odeljaka, kojih je bilo 16-17. Ovi odeljci su teritorijalno obuhvatali bivše kvartove Beograda i dva do tri perifernijska kvarta sa obližnjim selima. Komanda grada je organ vojne vlasti koji je, neposredno posle oslobođenja, imao i prerogative civilne vlasti. Od svog imenovanja, INOO paralelno radi sa komandom grada, čije su nadležnosti prvih meseci daleko veće. Zbog ratnog stanja i blizine zone operacija vojna vlast je imala prevagu nad građanskom. Grad je do proboja Sremskog fronta zamračen, a kretanje građana dozvoljeno do 20 časova. Okupator je bio proteran iz grada, ali su se u Beogradu zadržale grupice i pojedinci kojima je bila presečena odstupnica ili su ostali po naređenju. Dok je deo građana u toku rata napuštao grad, odlazeći u unutrašnjost ili na oslobođenu teritoriju, odvođen u logore i tamnice, dotle su se u Beograd, s druge strane, slivale brojne izbeglice iz drugih krajeva zemlje, saradnici neprijatelja i pripadnici kvislinških organizacija. U Beogradu su se nalazila i snažna uporišta građanskih snaga iz čijih su se redova u ratu popunjavale formacije Draže Mihailovića, Nedića i Ljotića. Vojni sud Komande grada Beograda izrekao je više kazni, uključujući i smrtne, pljačkašima i licima koja su zloupotrebila službeni položaj i ovlašćenja. Pred vojnim sudovima su odgovarali ratni zločinci i saradnici neprijatelja, čime je javni život čišćen od fašističkog nasleđa i razotkrivani motivi saradnje pripadnika Draže Mihailovića s okupatorom, ali najveći broj građana inkriminiranih zbog kolaboracije nije bio ni izvođen na sud.

U odnosu na INOO, Komanda grada je imala u svojim rukama poslove vezane za mobilizaciju, održavanje reda i bezbednosti i podelu stanova. Do završetka rata celokupna industrija je radila za potrebe fronta i nalazila se pod vojnom kontrolom, tako da su ovlašćenja civilne vlasti bila više nego sužena. Udaljavanjem fronta od Beograda i približavanjem kraja rata, delokrug poslova organa civilne vlasti se uvećavao. INOO postepeno preuzima poslove od Komande grada i proširuje sferu civilne vlasti.

Na sednici INOO-a, od 2. oktobra 1945, pokrenuto je pitanje priključenja Zemuna Beogradu, s obzirom na njegovu privrednu i saobraćajnu povezanost sa Beogradom. Beogradskom području pripala je i teritorija aerodroma pored Bežanije. Zakon Narodne skupštine

²³⁾ Isto, Zapisnici INOO-a od 29. oktobra 1944. i 5. januara 1945.

Srbije o priključenju Zemuna stupio je na snagu 20. oktobra 1945, na godišnjicu oslobođenja Beograda. Zemun je priključen u položaju rejona. Do priključenja NO Zemuna bio je u sastavu Okružnog narodnog odbora u Sremskoj Mitrovici. Za razliku od INOO-a Beograda, NO Zemuna je bio izabran na izborima koji su u leto 1945. sprovedeni za organe narodne vlasti u Vojvodini.²⁴

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, odnosno CK KP Srbije od maja 1945, pokretač je - pod okriljem CK KPJ - izgradnje partijske organizacije Srbije, SKOJ-a i masovnih antifašističkih organizacija organa vlasti. Preko organa vlasti sprovodila se partijska linija putem političkih odluka i normativnih akata. Zakonodavna aktivnost pripadala je Predsedništvu ASNOS-a. Na osnovu odluke Velike antifašističke narodnooslobodilačke skupštine Srbije, Predsedništvo ASNOS-a obrazovalo je 18. novembra 1944. povereništva pri Predsedništvu ASNOS-a i imenovalo poverenike koji su u stvari činili najvišu privremenu izvršnu vlast. Za građevine imenovan je inž. Mihailo Đurović, za privredu dr Milivoje Perović, za ishranu Života Đermanović, za prosvetu Mitra Mitrović, za zdravlje dr Vojislav Dulić, za socijalnu politiku Svetozar Krstić, za finansije Mita Stanisavljević, za pravosuđe Milovan Krđić, za unutrašnje poslove inž. Milentije Popović, za poljoprivredu prota Milan Smiljanić i za šume Petar Mundrić.²⁵ Predsedništvo ASNOS-a 17. marta 1945. donelo je odluku da se Skupština sazove u prvo vanredno zasedanje 7. aprila 1945. godine. ASNOS je pretvoren u Narodnu skupštinu Srbije i izabrana je prva vlada federalne Srbije. Vlada je obrazovana na osnovu Uputstva o osnovnim načelima za obrazovanje vlada federalnih jedinica DFJ od 5. aprila 1945. godine. Sastavljena je od komunista i pripadnika drugih političkih partija, iako se njeni članovi u službenom dokumentu o obrazovanju vlade nisu vodili po političkoj pripadnosti. Komunisti su u vladi imali ključne resore: predsednik dr Blagoje Nešković (KPJ); prvi potpredsednik inž. Mihailo Đurović (radikal); drugi potpredsednik Stanislav Bošković, zemljoradnik (NF); ministar unutrašnjih poslova inž. Milentije Popović (KPJ); ministar pravosuđa Miloš Carević (demokrata); ministar prosvete Mitra Mitrović - Đilas (KPJ); ministar finansija Petar Stambolić (KPJ); ministar industrije i rudarstva dr Milivoje Perović (KPJ); ministar trgovine i snabdevanja Voja Leković (KPJ); ministar poljoprivrede prota Milan Smiljanić (radikal); ministar šuma dr Miloš Moskovljević (zemljoradnik); ministar narodnog zdravlja dr Uroš Jekić (KPJ); ministar socijalne politike Života Đermanović (Narodna seljačka *stranka* dr Dragoljuba Jovanovića); ministar građevina inž. Mihailo Stojanović (Jugoslovenska republikanska stranka).²⁶

²⁴ Izabrani INOO imao je 47 članova, od kojih su 4 prilikom pripajanja Zemuna Beogradu ušli u sastav INO-a Beograda.

²⁵ Slobodan Nešović, Prva narodna vlada federalne Srbije, Zbornik Matice srpske za istoriju, br. 35/1987.

²⁶ Isto, 150.

U vladu Srbije nisu uvedeni predstavnici AP Vojvodine i Kosovsko-metohijske Oblasti samo zato što njihove skupštine zbog izvanrednih političkih i vojnih prilika (vojnih uprava) u zimu 1944-1945. na njihovim teritorijama nisu još imale mogućnosti da održe skupštine i donese i formalne, punovažne odluke o tome da i one ulaze u okvir federalne Srbije. Izjave predstavnika njihovih delegacija o tome da se Vojvodina i Kosovo i Metohija smatraju sastavnim delovima Srbije, ipak nisu bile dovoljne da bi i predstavnici Vojvodine i Kosova i Metohije ušli u prvu vladu. Ali, to je učinjeno prilikom prve rekonstrukcije vlade Srbije, pošto su Pokrajinska skupština u Novom Sadu (30. i 31. jula 1945) i Oblasna skupština Kosova i Metohije u Prizrenu (10. jula 1945) donele jednodušne odluke da ulaze u sastav federalne Srbije. Na tim skupštinama izabrani su i poslanici za Narodnu skupštinu Srbije.²⁷⁾

Skupština je donela rezoluciju kojom pozdravlja prisajedinjenje Srbiji pribojskog, mileševskog (Prijepolje), zlatarskog (Nova Varoš), sjeničkog, deževskog (Novi Pazar) i štavičkog (Tutin) sreza, a zatim i jednodušnu odluku GNOO Vojvodine da, kao autonomna pokrajina, bude sastavni deo federalne Srbije, te i deklaraciju predstavnika Kosmeta da se i Kosovo i Metohija smatraju sastavnim delom federalne Srbije. Skupština AP Vojvodine i Kosovsko-metohijske Oblasti formalno su tek jula 1945. godine donele jednoglasne odluke da svoje teritorije smatraju sastavnim delovima federalne Srbije. Odlukama Predsedništva AVNOJ-a i odlukama plenuma Trećeg zasedanja AVNOJ-a od 7. i 10. avgusta, najvišeg predstavničkog i zakonodavnog tela nove Jugoslavije, potvrđene su jednoglasne odluke skupštine Vojvodine od 30-31. jula 1945, Kosova i Metohije od 8-10. jula 1945, te AVNO Sandžaka od 29. marta 1945. o priključenju Vojvodine, Kosova i Metohije i Novopazarskog okruga iz bivše teritorije AVNO Sandžaka federalnoj Srbiji. Time je dovršeno organizovanje Srbije kao složene federalne jedinice.²⁸⁾ U najviše predstavničko i zakonodavno telo, Narodnu skupštinu Srbiju, i u najviši izvršni organ, vladu Srbije, ušli su i njihovi predstavnici. Po konstituisanju Narodne skupštine Srbije (aprila 1945), a na osnovu odluka skupština SAP Vojvodine, ova pokrajina je od jula 1945. godine bila adekvatno zastupljena sa 110 poslanika, a Kosovsko-metohijska Oblast sa 50 poslanika. Predstavnici AP Vojvodine zauzimali su od početka, pored niza drugih, i ključne položaje u Skupštini Srbije i u vladi federalne jedinice, kao i u organima KP Srbije i u svim drugim važnijim institucijama.^{29)^}

Kosovsko-metohijsku Oblast u najvišim organima vlasti Srbije godinama su predstavljali Mehmed Hodža, Mita Miljković, Đoko Pajković, Dušan Mugoša, Krsto Filipović, Ali Šukrija, te Pavle Jovičević.³⁰⁾

²⁷⁾ Isto, 151.

²⁸⁾ Isto, 152.

²⁹⁾ Isto.

³⁰⁾ Isto, 153.

Politička stabilizacija prilika tekla je paralelno sa izgradnjom aparata vlasti, amnestiranjem zavedenih pripadnika kolaboracionističkih formacija, kampanjama JNOF-a protiv snaga „reakcije“. Amnestije s kraja 1944. i s početka avgusta 1945. obuhvatale su veliki broj pripadnika kolaboracionističkih jedinica, izuzimajući ideološke kolo-vođe i ljude koji su počinili zločine. Narodnooslobodilački pokret u toku celog rata istrajavao je na duhovnom i političkom razoružavanju fašizma, ali u ekstenzivnim razmerama, što je kao krajnost kritikovala opozicija. Deo kolaboracionista odgovarao je pred vojnim sudovima, ali je mnoge ljude „pojela pomrčina“ u danima proterivanja Nemaca. Egzekutivnu ulogu imalo je Odeljenje zaštita naroda (OZN-a) koje je pod vidom obračuna sa fašizmom vršilo egzekuciju na hiljade nevinih ljudi, nepravedno osumnjičenih, bez suđenja likvidiranih, čak bez znanja njihovih porodica, kao opasnih za sutrašnjicu ili što su se zamerili za vreme rata predstavnicima nove vlasti. Isključivost karakterističnu za suparničke pokrete u toku celog rata narodnooslobodilački pokret nastavio je i u uslovima svog pobjedničkog trijumfa. Masovne likvidacije vršene su i posle zaključenja rata nad snagama kolaboracije koje su se predale ili su ih Britanci izručili Jugoslovenskoj armiji.

Četnici i ljotičevci koje su Britanci predali Jugoslovenskoj armiji likvidirani su u šumama Kočevja. Posle završetka rata, nikada utvrđeni broj četnika, likvidiran je u tzv. marševima smrti od severozapadnih granica Jugoslavije prema unutrašnjosti. Masovnim, neselektivnim likvidacijama pripadnika suparničkih formacija i kolaboracionističkog režima, vansudski su nestajali u završnoj fazi rata i neposredno po njegovom završetku. U ime „revolucionarne pravde“ i čišćenja zemlje od ostataka fašizma, pobjednici su se preventivno oslobađali - sa notornim zločincima - i onih koji su mogli izgledati opasni sa stanovišta trajnog održanja nove vlasti.

Od ovih likvidacije treba razlikovati obračune do kojih je dolazilo u procesu uništavanja zaostalih četničkih grupa, ostrvljenih, napuštenih od svih i svakoga, koje su u zabitim planinskim krajevima napadale seljake, aktiviste narodnooslobodilačkog fronta, odbornike, pljačkalice prodavnice, razarali mostove.³¹

Srbija je u zvaničnoj politici i propagandi bila postojbina i matica velikosrpskog hegemonizma. Stoga su u njoj procesi političke stabilizacije bili praćeni, pored nesumnjivog zanosa oslobođenih radnih slojeva grada i sela, masovnim i tajnim egzekucijama bez sudske forme. Propagandna mašinerija nastojala je da se snage „reakcije“ što više ocrne i potencijalni neprijatelji uklone iz javnog života. Tekle su revizije službeničkog aparata, penzionera, članova Advokatske komore. Kroz kadrovske filtre nisu mogli da prođu građani optuženi da su bili saradnici okupatora, pomagači privrednog aparata kvislinga, javni i drugi funkcioneri za vreme okupacije, pripadnici ravnogorske organiza-

³¹ B. Petranović, Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove, Beograd, 1969, 175-179.

cije, koja je na osnovu teritorijalnih spiskova prekrivala Srbiju 1942-1944. godine. Uklanjanje su iz službe nepouzdana i sumnjivi. Za čišćenje se postarao sistem personalnih referenata povezanih sa OZN-om. Narodni tužioci su građani koji su pomagali tužiocima, dostavljajući prijave o nedoličnoj prošlosti ili nedozvoljenom radu svojih sugrađana. Izvršena je i revizija nastavnog osoblja Univerziteta u Beogradu. Atmosfera napada na opoziciju pogodovala je porastu budnosti, na čemu je Partija insistirala. Građani su pozivani da učestvuju u pregledu biračkih spiskova, oduzimanju biračkog prava, prijavljivanju ratne dobiti građana koji su za vreme rata radili za potrebe okupatora. Nije bilo preliva u proceni kolaboracije sa stanovišta nužde, teških životnih okolnosti, ekonomske bede, uticaja srodnika i raznih javnih ličnosti, grupa i organizacija, prinudne mobilizacije, itd. Masovno su radili, i to isključivo u Srbiji, sudovi za prestupe protiv srpske nacionalne časti. Sud za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti ustanovljen je Odlukom Velike antifašističke narodnooslobodilačke skupštine sa zadatkom da kazni i „nacionalno žigoše“ sve one građane koji su iz bilo kojih političkih, ekonomskih i socijalnih motiva pomagali okupatore, ukoliko se slična dela nisu mogla kvalifikovati kao veleizdaja ili ratni zločin. Protiv ovih sudova nije bilo pravnog leka. Osuđeni se „umrtvljivao“ jer nije imao pravo na službu, penziju, biračko pravo, nošenje ordena itd.

Nova vlast je organizovala obnovu na osnovu iskustva stečenog u radu organa narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji Srbije, planskih smernica NKOJ-a iz 1944, dobrovoljnog angažovanja najširih narodnih slojeva koji su, oslobođenjem od okupatorske vlasti, novi poredak primali i kao vid socijalno-ekonomskog oslobođenja. Prvenstvo u obnovi dobile su najvažnije grane: saobraćaj, industrija i poljoprivreda. Beograd je prvo povezan s Nišom, jer je taj deo železničke linije opravljen 5. decembra 1944. godine. Most na Savi kod Beograda pušten je u saobraćaj tek 31. decembra 1945. godine. Direktna saobraćaj između Beograda i Zagreba uspostavljen je polovinom juna 1945. godine. Zelezničko povezivanje Vojvodine sa Beogradom bilo je otežano zbog porušenosti mostova na Dunavu, Tisi i Tamišu.³²

Najmanje 100.000 seoskog stanovništva Srbije dočekalo je oslobođenje Srbije bez krova nad glavom. Dobijeni i investirani krediti za obnovu seoskih stambenih zgrada u Srbiji do kraja 1945. iznosili su 28.700.000 din. Materijal je nabavljan preko okružnih odbora i Ministarstva za građevine vlade Srbije. Najteže se dolazilo do stakla, eksera, okova, železa, krovne hartije itd. U proseku, po jednoj zgradi država je davala kredit oko 4.000 dinara za materijal i neophodnu stručnu snagu, dok je 80% vrednosti urađeno dobrovoljnim radom i besplatnim materijalom. U deset okruga obnovljeno je ukupno 5.655 stambenih zgrada, što je iznosilo 36% od porušenih i oštećenih objekata. Nestašica

³²) B. Petranović, Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ, Beograd, 1964, 25.

industrijske robe bila je ogromna, a dok je rat trajao provizorno obnovljena preduzeća radila su isključivo za vojsku. Preduzeće „Sartid“ (valjaonica lima) bilo je najveći proizvođač metalne robe. Za vojsku su radili „Kruševac“ a. d. i Jasenica a. d. iz Smederevske Palanke. Zbog starih i dotrajalnih mašina, nestašice pogonskog goriva i sirovina mnoga preduzeća su radila sa smanjenim kapacitetom: „Zmaj“ sa 37%, Rogožarski sa manje od 30%, Beogradska tekstilna industrija svega sa 31%; mnogi mlinovi radili su takođe sa smanjenim kapacitetom. '

Vojvodina je kao žitnica Jugoslavije imala glavnu ulogu u ishrani vojske i stanovništva iz oslobođenih, tzv. pasivnih krajeva. Program prebacivanja žitnih rezervi za zimu do 1. oktobra 1945. predviđao je prevoz 300.000 tona žitarica. Obrada poljoprivrednih površina bila je primarni zadatak, kao i ubiranje letine, na čemu su pored seljaka učestvovala radne brigade, vojnici, omladina, poljoprivredni radnici iz Bosne, Srbije i drugih krajeva plaćani u naturi. Povlačenjem dela pripadnika nemačke narodnosne grupe sa Vermahtom i deportacijom preostalih, na stotine hiljada katastarskih jutara zemlje ostalo je neobrađeno. Pretežni deo napuštene i neobrađene zemlje nalazio su kulskom, somborskom, apatinskom, topolskom, odžačkom, karlovačkom, staropazovačkom, pančevačkom, jašatomićkom, bečkerečkom i alibunarskom srezu. Od 300.000 radnih konja i volova ostalo je svega 120.000 grla, to jest 60.000 zaprega.^{34'}

Oslobođenjem Srbije, januara 1945, počele su rad komisije za zamenu stranih valuta, njihovo povlačenje iz prometa i zamena za Dinar DFJ. Vrhovna komisija DFJ obrazovala je Komisiju za područje srpskog dinara u Beogradu, Komisiju za područje kune u Zemunu, Komisiju za područje albanskog franka (leka) u Uroševcu i Komisiju za područje penga u Novom Sadu. Novčanice Dinara DFJ štampane su u Moskvi u vrednosti od 5.000.209.500 din., a u apoenima od 1000, 500, 100, 50, 20, 5, 1 dinar. Zamena je izvršena od 20-30. aprila 1945. godine.^{35'}

Eksproprijacija je tekla na osnovu konfiskacije kao metode poznate od početka narodnooslobodilačke borbe. Tito je obećao Čerčilu avgusta 1944. da u Srbiji neće uvoditi komunizam, ali čim se promenio odnos snaga u prilog narodnooslobodilačkog pokreta došlo je do masovnih konfiskacija imovine na osnovi vlastitog zakonodavstva iz novembra 1944. godine. Sekvestar je predviđen kao mera za one strane firme čija imovina nije podlegala eksproprijaciji iz dva razloga: Titovog obećanja Ficroju Makleju da se neće eksproprijisati britanski kapital i nepostojanje pojma odgovornosti za pravna lica u toku rata u pravu savezničkih i neutralnih država. Do polovine decembra 1945. u Srbiji je kod sudova pokrenuto 11.381 predmeta konfiskacije, od kojih je konačna odluka

³³⁾ M. Mitrović, n.d., 129-130.

³⁴⁾ AJ, Fond Ministarstva poljoprivrede, Komisija za setvu Vojvodine, Izveštaj bez broja i datuma.

³⁵⁾ AJ, 41-20-42, Zapisnici Vrhovne komisije.

bila doneta u oko 60% predmeta. Imovina proglašanih za narodne neprijatelje (streljanih, ubijenih, poginulih ili pobešlih tokom rata) u pojedinim okruzima je iznosila: leskovački 1.020 predmeta, kruševački 126, čačanski 1.344, niški 287, valjevski 350, novopazarski 990, užički 503 i prokupački 800, dok za druge okruge nema izveštaja.^{36'} Imovina Nemaca i pripadnika nemačke nacionalne manjine konfiskovana je upravnim aktom, a drugih sudskom presudom. Konfiskacijom i sekvestrom bio je zahvaćen i strani kapital u industriji i rudnicima. Konfiskacija je zahvatila sledeća preduzeća: Prvu Srpsku parnu pivaru Đorđe Vajfert a. d. Beograd sa 5,25% austrijskog i 11,25% mađarskog kapitala od ukupno 30.000.000 kapitala; Industrija piva a. d. Sremska Mitrovica i Valjevo imala je 3,35% mađarskog i 23,98% nemačkog kapitala; Aga-Ruža, udruženje jugoslovenske tvornice acitilena i oksigena a.d. pogon u Rakovici, švedski kapital 55% ; Državni rudnik Sreća Despotovac, 100%, nemački kapital; Koža a. d. Beograd od 4 miliona kapitala, 58% bio je češki; Državna fabrika salame i suhomesnate robe Juhor 100% kapital talijanskog državljanina; Državna fabrika lana Kneževac - nemački kapital; Nebojša a.d. Beograd, pogon u Beogradu 5 miliona čehoslovačkog kapitala; Tekstilna industrija Zivojina Vukojičića Zemun od 8 miliona 60% italijanskog kapitala; Merima Kruševac od 10 miliona akcijskog kapitala, 10,6% čehoslovačkog kapitala.³⁷⁾

Inostrani kapital sekvestriran je u Srbiji po sledećim preduzećima: Domovinska industrija za pletenu i vezenu robu „Dom“ a. d. Beograd - 500.000 dinara talijanskog kapitala; Osvit, a. d. Beograd - 50% mađarskog i 20% nemačkog kapitala od ukupno 2,000.000 din; Jugostroj, a. d. fabrika mašina i aparata Beograd - 100% češkog kapitala od ukupno 2,000.000 din; Beogradska fabrika asfalta i katranskih proizvoda a. d. - 50% mađarskog kapitala, od ukupno 1 milion dinara; Francusko-srpska industrija cementa i uglja a. d. Lipnica većina od 30 miliona francuskog kapitala; Beogradska tekstilna industrija - 38% engleskog od ukupno 10 miliona akcijskog kapitala; Metal i farbe 100% ; austrijski kapital. ^ Pod udar je došla i imovina dinastije Karađorđević.

Zbog pomanjkanja zemlje za podelu Srbija nije doživela unutrašnju kolonizaciju. Po količini zemlje koja je ušla u agrarni fond, ona je spadala među republike sa najmanje sakupljenom površinom. Ukupno je taj fond iznosio 63.859,66 ha i to: 26.511,50 ha oranica, 334,88 ha vinograda, 1.341,32 voćnjaka, 157.53 ha vrtova, 3.873. ha livada, 26.392,61 ha šuma i drugo 166. Prema N. Gaćeši zemljišni fond Srbije je iznosio preko 67.931 ha. Fond Vojvodine iznosio je 668.412 ha, NR Hrvatske 390.510 ha, NR Slovenije 266.478 ha, NR Bosne i Hercegovine 110.559 ha, NR Makedonije 101.435 ha i NR Crne Gore 10.476 ha. Po broju poseda koji su došli pod udar agrarne reforme Srbija sa Kosmetom, je takođe imala daleko manje od većine ostalih republika:

³⁶⁾ M. Mitrović, n.d., 201.

³⁷⁾ Isto, 219.

³⁵⁾ Isto, 220.

3.943 poseda; Crna Gora 399, AP Vojvodina 87.393, Hrvatska 37.923, Slovenija 11.143, Bosna i Hercegovina 15.480 i Makedonija 10.559. U Srbiji sa Kosmetom oduzeto je najviše zemlje od zemljoradnika, koji su imali preko maksimuma. Tako je od njih 1.170 oduzeto 18.773,23 ha, od crkava i manastira 18.693,15 ha (od 139 verskih ustanova), nezemljoradnika 14.305,77 ha (2.327 poseda), veloposjednika 8.843,43 ha (139 veleposeda), nestalih vlasnika 502,35 ha (44 vlasnika), 1 nemačkog poseda 193,17 ha, 35 konfiskovana poseda, 380,43 ha, 8 državnih poseda izdvojenih za fond 263,83 ha i ostalih 1 posed od 3,35 ha površine.^{39'}

Tabela o veličinama agrarnog fonda pojedinih okruga i broju agrarnih interesenata najbolja je ilustracija mogućnosti zadovoljena potreba za zemljom u Srbiji.

VELIČINA ZEMLJIŠNOG FONDA				
okrug	ha	a	m	broj agrarnih interesenata
1. beogradski	5.490	54	60	6.320
2. valjevski	5.436	39	16	3.959
3. vranjski	2.700	72	39	2.418
4. kragujevački	4.718	54	44	3.406
5. kruševački	4.166	61	13	1.380
6. leskovački	2.235	89	99	3.763
7. moravski	6.134	91	66	427
8. niški	1.899	87	75	2.295
9. novopazarski	1.535	76	86	1.401
10. pirotski	1.611	72	34	2.196
11. podrinski	10.140	25	40	8.591
12. požarevački	6.852	22	5	4.045
13. timočki	4.731	80	61	5.769
14. toplički	526	79	59	794
15. užički	3.568	79	81	1.180
16. čačanski	6.090	81	6	3.093

U pojedinim okruzima (timočki, niški, toplički i dr.) na jednog bezemljaša (ili seljaka sa malo zemlje) nije dolazio ni 1 ha zemlje. Glad za zemljom srpskog seljaštva najbolje se uočava po broju prijavljenih agrarnih interesenata. Do 17. maja 1946. godine taj broj za celu Srbiju iznosio je 130.529 (Srbija 42.600, Kosmet 14.511, Vojvodina 73.412).^{40'}

Ukupno je u Srbiji sa Kosmetom zemlju dobilo 26.592 agrarna interesenta (površine 29.762 ha). U Vojvodini zemlju je dobio 137.951 agrarni interesent, u ukupnoj površini od 493.502 ha. Istovremeno su

³⁹⁾ Isto, 260.

⁴⁰⁾ Isto, 261.

u Vojvodini i poljoprivredna dobra i ustanove dobijale daleko više zemlje od onih u Srbiji i Kosmetu.

Nedovoljan agrarni fond u Srbiji doprineo je da su porodice dobijale male posede. Tako su bezzemljaške porodice u Srbiji u proseku dobijale 1,26 ha po porodici, Vojvodini 2,57 ha, dok je jugoslovenski prosek iznosio 2,04 ha po porodici. Kod agrarnih interesenata koji su imali nešto zemlje taj prosek je bio još manji, 1,00 ha po porodici (Vojvodina 1,85 ha), dok je jugoslovenski prosek iznosio 1,76 ha. Usitnjavanje poseda negativno se odrazilo i na onako lošu posedovnu strukturu seljačkog gazdinstva u Srbiji.^{41^}

Agrarni savet je početkom septembra 1945. godine doneo rešenje o kvoti preseljavanja svake federalne jedinice u saveznoj kolonizaciji i plan naseljavanja Banata, Bačke, Baranje i Srema. Prema tom rešenju, federalne jedinice su dobile sledeće kvote: Bosna i Hercegovina - 12.000 porodica; Hrvatska - 9.000 porodica; Crna Gora - 7.000 porodica; Srbija - 6.000 porodica; Vojvodina - 6.000; Slovenija - 3.000 i Makedonija - 2.000 porodica. Prema planu, Banat je trebalo da naseli 16.500 porodica i to: 3.000 iz Slovenije, 2.000 iz Makedonije, 3.000 iz Srbije i 8.5000 iz Bosne. Porodice iz Srbije naseljavale su srezove: belocrkvanski, pančevački i kovinski. U Bačku je trebalo da se naseli 20.000 porodica, i to: 7.000 iz Crne Gore, 7.500 iz Hrvatske, 3.000 iz Bosne i Hercegovine i 2.500 iz Srbije.⁴²⁾

U kvotu od 45.000 porodica, koliko je predviđeno za saveznu kolonizaciju, ulazili su i borci iz Kosova i Metohije i Makedonije, koji su po Zakonu o reviziji izgubili pravo na ranije dodeljenu zemlju. Oni su ulazili u kvotu federalne jedinice, odakle su bili rodom.

Za povratak naseljenika na Kosovo i Metohiju zalagao se naročito Sreten Vukosavljević, ministar za kolonizaciju Privremene vlade DFJ, ali bezuspešno. Šiptari su se oslanjali na novu vlast, zainteresovanu za normalizaciju odnosa sa šiptarskom većinom na Kosovu i Metohiji, te dobre odnose sa Albanijom. Etnička slika Kosova i Metohije menjala se već u toku rata proterivanjem naseljenika i dovođenjem na njihova imanja Albanaca iz severne Albanije. Naseljenici - Srbi i Crnogorci - su i posle oslobođenja Kosmeta bili podvrgnuti pritisku, onemogućavan je njihov povratak ili zadržavanje na imanjima. Oni koji su se vratili pritiskani su da se isele u Vojvodinu ili vrate u matične krajeve. Istovremeno su Šiptari u vlasti potpomagali posedanje imanja od strane kačaka i Albanaca koji su živeli u Albaniji, pre rata. Odupirući se povratku naseljenika, Šiptari su terorisali Srbe i Crnogorce koji su se vratili na popaljena imanja, prepuštajući im - ako su već morali - umesto obradive zemlje krčevine i utrine. Suprotno kolonizaciji Srba na Kosovu i u Vojvodini, hrvatska kolonizacija je tekla u organizaciji hrvatskih vlasti, samostalno, u okviru unutrašnje kolonizacije, s ciljem da se zadrže kolonisti NDH u Slavoniji i Sremu, ojača hrvatsko

⁴¹⁾ IstoT^ffiT

⁴²⁾ Isto, 266.

stanovništvo u Slavoniji i na taj način omogućiti stvaranje što čistije etničke oblasti.

Do sredine novembra 1945. u Srbiji je bio sačinjen plan naseljavanja boraca u Vojvodini, prema kome su srez odžački naseljavali borci iz leskovačkog, pirotskog, niškog i vranjskog okruga. Južni Banat naseljavali su kolonisti kruševačkog, zaječarskog, požarevačkog, novopazarskog, moravskog i drugih okruga. U Srem su odlazili borci čačanskog i kragujevačkog okruga. U Srbiji je za kolonizaciju u to vreme bilo podneto molbi: kruševački okrug - 879, požarevački - 170, leskovački - 2.296, pirotski - 829, kragujevački - 239, moravski - 308, zaječarski - 732, niški - 580, podrinjski - 1.163, užički - 674, toplički - 1829, valjevski - 373, beogradski - 880, novopazarski 1068, oblast Kosmeta - 286. Mogućnost preseljavanja iz pojedinih okruga bila je daleko manja. Kvote prema okruzima Srbije iznosile su: niški - 337, užički - 404, valjevski - 180, pirotski - 409, kragujevački - 159, čačanski - 345, **prokupački** - 686, leskovački - 1.175, beogradski - 244, zaječarski - 200.⁴³⁾

Mihailovićev kraj - nova mitologija

Nesloga u Vrhovnoj komandi produbljena je prilikom povlačenja četnika prema zapadu Jugoslavije. Mihailović je zastupao gledište da treba nastaviti gerilsku borbu, dok su se svi viši oficiri zalagali za odstupanje na zapad. Od Mihailovića su se odvojili četnici pod komandom Pavia Đurišića, Zaharija Ostojića, Petra Bačovića, dakle jedinice iz Crne Gore, Hercegovine i delom Bosne. Crnogorskim i hercegovačkim jedinicama pridružio se i Dragiša Vasić. Ne zna se koja je grupacija lošije prošla: ona koja je krenula na zapad preko NDH, ili ona sa Mihailovićem koja je iz Bosne, sa planine Vučjak, krenula ka Srbiji, celim putem napadana od snaga NOVJ, posebno Korpusa narodne odbrane Jugoslavije (KNOJ), probijajući se prema Zelengori gde je polovinom maja doživela strahovit poraz.⁴⁴⁾

Između Mihailovića i četničkih jedinica iz Crne Gore došlo je do različitih gledišta i nesporazuma, što se vidi iz Mihailovićeve kritike njihove nediscipline, nesavesnog odnosa prema ranjenicima, pljačke, mogućnosti stvaranja omraze između „braće bosanaca prema braći **Crnogorcima**“.⁴⁵⁾ Crnogorci su zamerali Mihailoviću što ih je pozvao da odstupaju preko Bosne. Po Mihailovićevoj verziji, pak, on ih nije zvao, verujući da će ostati u Crnoj Gori.⁴⁶⁾ Mihailović nije prihvatao diktat

⁴³⁾ Arhiv Srbije, CK KP Srbije, F-42; M. Mitrović, n.d., 267.

⁴⁴⁾ Između ova dva poraza, od ustaša i snaga Jugoslovenske armije, četnici su u istočnoj Bosni stradali od raznih boleština. Iz Mihailovićeve depeše od 12. februara 1945. se vidi da su „Srbijanske snage (su) stalno u borbi. Trpimo mnogo gubitaka od pegavca.“ Zbornik NOR, tom XIV, knj. 4, 936.

⁴⁵⁾ Isto, 786-7.

⁴⁶⁾ „14. Svuda i na svakom mestu ogorčeno govore da su oni lepo mogli iz Crne Gore preko Albanije da odu za Grčku, ali ih je zvao Draža, i eto sad se ovde mučimo i patimo. Međutim Vi najbolje znate kako je stvar tekla.“ - Draža Mihailović

delu starešina da naredi koncentraciju svih snaga u zapadnom delu zemlje, gde bi se one mogle reorganizovati, odmoriti i osposobiti za borbu. Đurišića je politički obezbeđivao Nacionalni komitet Crne Gore, Boke i Starog Rasa.⁴⁸⁾ Mihailović nije, međutim, sprečavao Pavia Đurišića da nastavi put na zapad. No, smatrao je da je Slovenija kao prostor sabiranja svih snaga ekonomski siromašna i da bi to politički bilo katastrofalno, jer bi značilo služenje okupatoru. Ako bi i krenuo prema Sloveniji, Mihailović je nameravao da zadrži svoju ilegalnost i nastavi da se bori protiv komunista.⁴⁹⁾

Među crnogorskim četničkim starešinama bilo je onih koji su se još u Podgorici zalagali za odstupanje u Grčku preko Albanije, imajući u vidu povlačenje srpske vojske 1915-1916. godine, kao i činjenicu da su se u Grčkoj iskrkali Britanci. Draža Mihailović nije bio pristalica odstupanja preko Albanije, kao prostora koji nije pružao šire manevarske mogućnosti. Sta više, uticao je slanjem depeše od 27. novembra 1944. Pavlu Đurišiću kao komandantu Crne Gore, Boke i Starog Rasa da se sve četničke snage koncentrišu na liniji Višegrad - Goražde - Kalinovik. Među crnogorskim četnicima širene su vesti da ih na naznačenoj liniji čeka 120.000 četnika iz Srbije. Navedena poruka Đurišiću o kretanju prema Bosni nije međutim historiografski proverena.

Polovinom februara 1945. crnogorski četnici su se našli u prostoru Trebave, gde je došlo do sukoba Mihailovića i Đurišića oko daljeg kretanja. Kada se sa svojom vojskom već zaputio na zapad, Đurišić je težio da se domogne Slovenije da bi se snagama Ljotića, Nedića i popa Momčila Đujića obrazovao nacionalni front protiv komunista. Ako je sloboda u prvom svetskom ratu došla preko juga, Solunskog fronta, zašto ne bi u drugom došla sa severozapada, iz Istre i Slovenije, uz pomoć zapadnih saveznika. Olako se previdalo da je ovoga puta antikomunistička vojska odstupala sa Nemcima, dok su komunisti bili prihvaćeni od saveznika. Nasuprot Đurišiću, Mihailović je zastupao sasvim drugu koncepciju; da se četničke snage razbiju na grupe i vrate u Srbiju i Crnu Goru i tamo sačekaju izbijanje sukoba između Velike

komandantu Crne Gore, Boke i Starog Rasa - Pavlu Đurišiću, 2. marta 1945 - Isto, 785-787 - Mihailović je u ovom obaveštenju precrtao stav koji je glasio: „Međutim, to je skroz netačno, jer vas ja nisam pozvao i baš naprotiv verovao sam da ćete ostati u Crnoj Gori”. - isto, 787.

⁴⁷⁾ Isto, 788-791.

[^] Komitet je predstavljao političko-konsultativno telo crnogorskih četnika, u stvari Komande Crne Gore, Boke i Starog Rasa. Odlučivao je praktično Pavle Đurišić, koji je od ranije izgradio lični kult o hrabrosti i nepobedivosti.

⁴⁹⁾ Mihailović je 23. marta 1945. obavestio svoje komandante da je Pavle Đurišić „izvršio (je) formalnu izdaju prema narodu, Kralju i ovoj komandi”. Đurišić se preko svojih opunomoćenika sa Bećirom Tomovićem na čelu sporazumeo sa Sekulom Drljevićem, separatistom i Pavelićevim saradnikom, koji je stajao na čelu nekakvog „Crnogorskog državnog vijeća”, da se četnici stave pod njegovu komandu i transportuju železnicom u Sloveniju. Četnički komandant je odustao od ovog sporazuma, ali je u Lijeve Polju, bio potučen od jedinica 7. ustaško-domobranske divizije. Glavnina Đurišićevih snaga se predala ustašama koje su ih kasnije pobile. Isto, 791, 852-853.

Britanije i SAD s jedne strane, i SSSR-a s druge. Ova dva gledišta četničkih vođa o sudbini daljeg kretanja njihovih vojski pokazala su se kao neizmirljiva.

Sa četnicima su odstupale i Nedićeve jedinice. Srpska državna straža i Srpska granična straža u dogovoru sa generalom Miroslavom Trifunovićem, četničkim komandantom Srbije, transformirane su u Srpski udarni korpus (SUK) od 6.800 ljudi, koji su se sa četnicima povlačili preko Sandžaka i Bosne. Decembra 1944. počelo je njihovo osipanje i jedinice SUK-a su transportovane za Beč, odakle su se kasnije prebacivale u Sloveniju i Istru, gde su se koncentrisale dobrovoljačke i četničke jedinice.⁵⁰⁾

Ideja povlačenja na jug, prema Grčkoj, kao nekada u doba prvog svetskog rata, nije privlačila Mihailovića. Mada to nije glasno isticao, kao da ga je plenila sila Vermahta, na koju su se četnici objektivno oslanjali u toku rata 1942-1945, čak i u porazu, iako je podozrevao od bilo kakve neposredne kolaboracije s Nemcima. Kao da je računao da će se uz Vermaht najbolje izvući iz partizanskog i ustaškog okruženja. Time su do kraja, što se tiče glavnine svoje vojske, četnici delili sudbinu Nemaca. Mihailović je nesumnjivo rizikovao prebacujući se preko NDH, jer su se četnici i ustaše jedni prema drugim odnosili kao smrtni neprijatelji, o čemu svedoči i sudbina crnogorsko-hercegovačkih četnika na Lijevče Polju. No, situacija u kojoj se Mihailović našao terala ga je da preko punomoćnika uspostavlja vezu sa Pavelićem i nadbiskupom Stepincem, duhovnim začetnikom genocida nad srpskim življem.⁵¹⁾ Kraj i slom jednih i drugih ipak nije mogao izbrisati granice između dojučerašnjih zakletih neprijatelja, mada su sve ove raznorodne snage u NOVJ gledale jedinstvenog protivnika, kao i ona u njima snage

⁵⁰⁾ Dobrovoljci su počeli da se povlače iz Beograda 8. oktobra 1944 (Prvi i Četvrti puk); Treći puk se pridružio u Rumi; Drugi puk je prešao Savu kod Obrenovca, a Peti puk se probijao iz rejona Niša preko Bosne ka Sloveniji. Herman Nojbaher je uspeo da ih tajno transportuje preko NDH („provuče“). Na sastanku Nojbahera, Ljotića i Koste Mušickog odlučeno je da se u Sloveniji angažuje oko 4.000 vojnika SDK (Srpskog Dobrovoljačkog Korpusa). Načelnik Štaba Vrhovne komande Vermahta Alfred Jodl uputio je poruku komandantu Jugoistoka, u kojoj Ljotićevim dobrovoljcima odaje priznanje u ime Hitlera: „1) Srpski dobrovoljački korpus dobro se je borio u borbama sa Titovim bandama u Srbiji i oštro je antiboljševički nastrojen. Posle povlačenja fronta na Jugoistoku zaslužni dobrovoljački korpus ne sme da bude prepušten svojoj sudbini, već mora da se angažuje na drugom mestu za naše potrebe; 2) Firer je stoga naredio da se Srpski dobrovoljački korpus (oko 4.000 ljudi) ima najbrže dodeliti komandi Jugozapada za borbu protiv bandi i za osiguranje Hrvatske u rejonu Istre.“ - Navedeno prema M. Stefanović, n.d., 301.

AVII, K-9, Zapisnik o saslušanju ustaškog generala Ante Moškova (komandanta Pavelićevog „Tjelesnog zdruga“). - Mihailović je pisao Paveliću i Stepincu da aktiviraju sve nacionalne snage u borbi protiv komunizma. Četnici su priznavali NDH, ali su tražili povlačenje Pavelića, da se objavi jedna antikomunistička izjava Srba, Hrvata i Slovenaca i dostavi zapadnim saveznicima, ali da se pitanje granice u istočnoj Bosni reši posle rata. Četnici u rejonu Banje Luke, sa ogromnim brojem ranjenih i bolesnih, stešnjeni između JA, Nemaca i ustaša, nastojali su da dobiju prolaz prema Sloveniji. Mihailović osporava da je slao pisma, dozvoljavajući da mu ih je neko mogao podmetnuti na potpis, dok Stepinac odbacuje da je primio Mihailovićevo pismo. Skup događaja uoči sloma NDH i situacija u kojoj su se nalazili četnici upućuje, međutim, da je pokušaj uspostavljanja veze ipak postojao.

nacionalne izdaje. Za razliku od proređenih četnika, snage NDH su bile desetostruko jače.⁵²⁾ Sa Stepincem je juna 1945. razgovarao i Tito. ne obazirući se na to da se nadbiskup saglasio sa prekrštavanjem pravoslavnih na osnovu ustaškog zakonodavstva, ukoliko je čin saglasan sa kanonskim pravom.⁵³⁾ Šta više, proustaški nadbiskup se 27. jula 1945. nalazio sa dr Vladimirom Bakarićem na svečanoj tribini pred kojom su na dan ustanka defilovali sinovi onih koje je prekrštavao.

Đurišićevi predstavnici su 22. marta 1945. sačinili sporazum sa Sekulom Drljevićem, predsednikom Crnogorskog državnog vijeća, pod Pavelićevim pokroviteljstvom, prema kome se četnicima dozvoljavao prolaz preko NDH kao Crnogorskoj narodnoj vojsci, pod komandom Drljevića. Za Mihailovića je ova saradnja bila akt izdaje kralja i četničke stvari. Đurišićeva nerazumna nada, da pomoću Drljevića odobrovolji ustaše kako bi propustili četnike do Slovenije, uskoro se pokazala kao krajnje tragična za sudbinu vojske koju je predvodio. Nešto pregovori-ma, u kojima nije nedostajalo uzajamnog nepoverenja i prevara sa ustaške strane, stešnjeni između partizana i ustaša, crnogorski četnici su doživeli katastrofalan kraj u Staroj Gradiški i Jasenovcu. Ostaci Đurišićeve vojske preformirani su u Crnogorsku narodnu vojsku pod komandom Boška Agrama, sastavljenu od tri brigade, i stavljeni pod ustašku komandu u Karlovcu, odakle su sa ustaškim oružanim snagama odstupali prema Austriji.

U zoni Trsta našao se početkom maja 1945. deo zapadnih četnika pod komandom Dobrosava Jevđevića i popa Momčila Đujuća. Pored njih, u istom prostoru nalazile su se i slabe snage „hvatske četničke armije“, tek osnovane, pod komandom generala Matije Parca, kao i deo „slovenačke armije“ kojom je komandovao general Ivan Prezelj.⁵⁴⁾ Od Đurišićevih četnika, koji su stradali kod Lijeve Polja i u Staroj Gradiški, uspeo je da se spase samo manji deo.

Budući najpoverljivija nemačka snaga, Ljotićevi „dobrovoljci“ su preko NDH transportovani na zapad.⁵⁵⁾

Za „titularnog komandanta“ jedinica na zapadu postavljen je general Miodrag Damjanović, bivši ratni zarobljenik, koji se priklonio Nediću. Damjanović se pojavljuje kao komandant istaknutog dela Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini. Imao je zadatak

⁵²⁾ Radilo se o velikoj vojnoj snazi NDH, čak i da je taj broj bio manji (160.000, 150.000), kao što navode neki istraživači.

⁵³⁾ Tito je u svojstvu predsednika Privremene vlade DFJ prvo razgovarao sa biskupom Salis Sevisom, a sutradan sa nadbiskupom Stepincem, ali nije došlo do sporazuma jer je Stepinac smatrao da interni odnosi između Katoličke crkve i države moraju da se regulišu konkordatom sa Vatikanom.

⁵⁴⁾ Konspirativno ime Andrej. Mihailović je Prezelja unapredio u čin generala. Sporazumeo se sa D. Ljotićem i M. Đujićem u Ljubljani da zajedno nastupaju protiv Jugoslovenske armije.

⁵⁵⁾ Glavnina dobrovoljaca nalazila se u Sloveniji u prostoru Ilirske Bistrice i Postojne. Iz Beča je u Sloveniju stiglo i oko 1.500 pripadnika Nedićeve SDS (Srpske državne straže), sa generalom Borivojem Jonićem, pomoćnikom komandanta SUK-a - Srpskog udarnog korpusa.

da prikupi sve snage na zapadu i da ih privede u sastav glavnine, negde oko centralnog masiva bosanskih planina.⁵⁶⁾

Sva ova raznorodna vojska praktično se nalazila, bez obzira na formalno nezavisan status, u sklopu nemačke odstupajuće armije sa Balkana. Mihailovićeva strategija je i ovde podbacila, polazeći od promašene pretpostavke da će između saveznika doći do razlaza, malte ne do početka trećeg svetskog rata, koji će uticati da četnici ponovo dobiju na značaju za angloameričku koaliciju.

Četničko povlačenje prema zapadu Jugoslavije koštalo je na desetine hiljada žrtava - što od tifusa, studeni i gladi što od ustaša i borbi sa NOVJ, potpuno promašenih, jer je sudbina Mihailovićeve politike i strategije bila daleko ranije zapečaćena. Mihailović se prevario u oceni da će u Srbiji na proleće izbiti ustanak. To je bila njegova poslednja iluzija, koja će ga marta 1946. koštati zarobljavanja i izvođenja pred vojni sud, koji ga je jula 1946. osudio na smrt. Na njegovo ponašanje u toku celog rata uticala je konzervativna filozofija srpskog sela, monarhizam, tradicionalni pogledi, arhaična verovanja, skup vrednosti koji su uveliko zahtevali prevazilaženje u svim pravcima: filozofskom, ideološkom, političkom, širem teritorijalnom i akcionom radijusu kretanja, razvijenijoj međunarodnoj viziji. Ostao je pritešnjen do kraja

⁵⁶⁾ Pomoću šifre, koju je doneo Boško Krstić, Ljotić je uspostavio radio-vezu sa Mihailovićem. U prvoj poruci Ljotić je saopštio: „Delegati stigli sinoć. Primio Vaše pismo i poruku preko Kostića. Iskreno od srca Vam zahvaljujem. Smatram to Božjom milošću. Verujem i nadam se da će Gospod pomoći da Kralja vratimo Otadžbini i Otadžbini Kralja. Radujem se dolasku denerala Damjanovića i ostalih... Trudićemo se da resimo ovdašnje probleme koje smatram presudnim u idućim događajima. Dostaviću svoje gledište čim budem upoznat sa još nekim stvarima...” Od tada je Ljotić bio u stalnoj radio-vezi sa Mihailovićem. Tako je u depešama broj 2. i 3. od 30. marta 1945. godine Ljotić javio: „Ne verujem da Angloamerikanci ulaze u Jugoslaviju dok ne dođe do raskida sa Sovjetima... Glavna bitka sa Titom je ovde. To se vidi iz njegove ofanzive na Bihaću. On ovde mora doći da spreči stvaranje novog Solunskog fronta. Sve ćemo činiti da naše složimo i ojačamo, a njegove sadašnje snage uništimo. Ali opet smo slabi za glavnu bitku... Odagna li nas ili uništi, dobio je bitku. Otuda molim da ovo smatrate glavnom borbenom linijom, a celu zemlju ostalu, terenom za izviđanje neprijatelja. Zato sve glavne snage ovamo s Vama zajedno... Ne izgleda mi umesno razdvajanje snaga na dva dela kada je ovde odlučna bitka i uslovi bolji za nju...” U 4, 5, 6. i 7. depeši od 6. aprila Ljotić je javio Mihailoviću: „Stigao sinoć s Damjanovićem iz Feldena i Trsta. Primio šest depeša od 1. aprila. Čujemo da je Pavle Đurišić kod Zagreba sa 16.000 ljudi i izbeglicama. Ne javlja se. Da li imate kakvu vezu sa Kopaonikom. Tamo se nalazi naša dobra grupa.” Depešama 8, 9, 10, 11 i 12 od 10. aprila Ljotić je izvestio Mihailovića: „Operacija zapadno od Bihaća s jakim snagama izgleda potvrđuje procenu iz moje depeše broj 2... Zato sam i molio neprestano koncentraciju i Vaš dolazak ovamo. I naši ljudi žele u Srbiju, ali odluke se donose po razlozima, a njihove želje su slabije nego ostali razlozi. Ustanak u Srbiji će biti krvavo ugušen i nacionalisti obezglavljeni... Onda će se prvo oduševljenje pretvoriti u očajanje i kriviće Vas za ono što su sami želeli. Ustanak u Srbiji potreban samo pod jednim od ova tri uslova... Nemačko neko čudo i reakcija u pravcu Balkana, sukob Angloamerikanaca sa Sovjetima, unutrašnja revolucija u Sovjetiji. Otuda naš rad u Srbiji, dok se ne pojavi taj uslov, mora biti potpuno prikriven... Da li imate kakve podatke o razlozima putovanja Tita i ostalih u Moskvu?... Katoličko sveštenstvo primer antiboljševizma i nacionalizma... Da li znate gde je Pavle Đurišić? Imate li veze s njim?” U depešama broj 22, 23, 24 i 25 od 14. aprila Ljotić je obavestio Mihailovića da je primio njegovu depešu od 12. aprila i ponovo je urgirao da Draža sa svojom vojskom dođe što pre u Sloveniju. „Mi ovde, moramo biti što jači u svakom pogledu...” - M. Stefanović, n.d., 317-318.

nesumnjivo dramatičnom srpskom situacijom, ali nad kojom je bio zanet na svoj više nego uskogrudi način. Miris srpske zemlje stalno ga je vraćao u rodni kraj, davao mu neku mitsku snagu i veru, iako je prostor bitke gde se odlučivalo o sudbini Jugoslavije bio daleko širi, pa makar u njemu Srbija i imala najvažniju, gotovo odlučujuću ulogu.

Čak i u najvećoj krizi pokreta Mihailović nije verovao da će Srbija biti prepuštena na milost i nemilost komunista, jednostavno, da Velika Britanija neće dozvoliti da Srbija padne u komunističko rojstvo. Ove ideološke zablude previdale su pragmatizam politike. Ziveo je u uverenju da Zapad pravi privremene koncesije Sovjetima zato što drugi front nije otvoren na Zapadu, a da se komunistima nikako neće prepustiti Balkan i srednja Evropa.

Mihailović ni u jednom trenutku 1944-1945. nije tražio od zapadnih saveznika da ga evakušu iz Jugoslavije. Nije na to ni pomišljao. Bio je sudbinski vezan za jugoslovensko, pre svega srpsko tlo. Poznato je, međutim, da je američka strateška komanda OSS pravila - preko pukovnika Roberta Makdaula - plan da prebaci Mihailovića u Italiju. Harold Makmilan je, kao ministar rezident, novembra 1944, obraćajući se Forin Ofisu razmatrao pitanje njegove evakuacije, s tim da operacijom rukovodi general Henri M. Vilson. Ali gde smestiti Mihailovića? Kairo nije bio podesan za izbeglice, dok se na Mauricijusu nalazio Stojadinović. Makmilan je imao u vidu i drugu kombinaciju: da se od Tita iznudi da amnestira Mihailovića i da ta klauzula uđe u sporazum između Tita i Šubašića. Računalo se da bi mu i SAD mogle dati utočište. Britanci nisu bili za Mihailovićevu izručenje Titu, a na drugoj strani najmanje su pokazivali volju da ga tretiraju kao saveznika. Smatrali su da se Mihailovićevim silaskom sa scene moglo potpomoći bolje prilagođavanje između četnika i partizana. Trebalo se, međutim, osigurati od negativnog odjeka Mihailovićevog odstranjivanja. Amerikanci se nisu odazvali na pozive za prihvatanje i smeštaj Mihailovića. Čak je Ruzvelt izašao u susret Čerčilovom zahtevu da povuče pukovnika Makdaula iz Mihailovićevog štaba.⁵⁷⁾

Britancima je marta 1945. bilo jasno da su se prilike promenile i da oni sada ne bi mogli odoleti zahtevu Tita da mu ne predaju eventualno evakuisanog Mihailovića. Ako bi, pak, Mihailović bio uhvaćen od snaga NOVJ, nije dolazila u obzir nikakva britanska intervencija. Britanska vlada se u skladu sa ovim stavom držala i 1946. godine, prilikom njegovog hvatanja, za razliku od SAD. Britanci su mogli

⁵⁷⁾ Ruzvelt je već 3. septembra 1944. na intervenciju Čerčila dao instrukciju generalu V. Donovanu da povuče misiju R. Makdaula. Američkom oficiru je predloženo 9. oktobra 1944. da se sporazume sa Mihailovićem o prelasku do najbliže partizanske jedinice, što je šef američke misije odbio kao opasan plan. Evakuisan je tek 1. novembra 1944. sa improvizovanog aerodroma kod Doboja. Makdaul je bio pristalica Mihailovića. U svom izveštaju od 23. novembra 1944. zalagao se za pomoć SAD četnicima, za prekid građanskog rata, da američka komanda zavede red, da se američke misije pošalju u provincijske centre. Izveštaj se uglavnom oslanjao na predloge Draže Mihailovića i njegovog Centralnog komiteta koje je Makdaul preneo radio-putem 21. septembra 1944. godine.

očekivati da Mihailović bude uhvaćen od partizana, izveden na sud i osuđen zbog kolaboracije svojih komandanata, o čemu je postojala velika dokumentacija. Od januara 1945. Odeljenje zaštite naroda (OZN-a) moglo je da prati kretanje Mihailovića preko radio-stanice poginulog kapetana Predraga Rakovića, koristeći majora Trifuna Čosića i dva radiotelegrafista.⁵⁸

Sticajem okolnosti Mihailović je dva puta pretvoren u legendarnu veličinu, romantičnu i precenjenu osobu, što je bilo u nesrazmeri sa njegovim ličnim osobinama i nije odgovaralo njegovoj vojničkoj važnosti. Čim je bio napušten od saveznika ova se legenda „raspuknula“, ali se posle ponovo počela rađati kao nova legenda koju su stvarali partizani. Mihailović je u partizanskoj verziji postajao „legendarno čudovište“, koje simbolizira reakciju, tiraniju i srpski partikularizam. Dok se nalazio na slobodi opozicija je očekivala da se pojavi kao neki čarobnjak koji bi poveo u borbu za rušenje režima. Sada je opoziciji, prema britanskom ambasadoru Ralfu Stivensonu, preostajalo da nađe spasioca iz svojih redova. Mihailović je postao prepreka da se nađe efektivna opozicija režimu.⁵⁹ Stivenson se ipak u ovoj proceni prevario, jer je prostor za aktivnost opozicije bila sve više sužavana, tako da se ona u Titovoj Jugoslaviji nije mogla ni pojaviti.

Mihailović je, po Ralfu Stivensonu, ambasadoru i engleskom „balkanologu“ bio „isuviše partikularista“, „veliko-Srbin“, da bi postao jugoslovenski, nacionalni vođa prihvaćen u svim krajevima zemlje.⁶⁰ Bio je potpuno bespomoćan političar. Legenda 1941-1942, veštački stvorena masovnom propagandom u savezničkim zemljama, zahvaljujući delu emigracije, Velike Britanije i SAD pretaće to da bude kada se otkrije istina o njegovoj strategiji defanzivnosti iz koje je proizlazila kolaboracija najvećeg dela njegovih komandanata. Partizani od njega stvaraju „negativnu legendu“. Time je naglašavan vlastiti značaj u ratu i novoj posleratnoj strukturi, Mihailović ocrnjivan do kraja i Srbiji nametana hipoteka - preko četničke izdaje i četničkog vođe kao zagovornika „velike Srbije“, što je u nacionalnoj politici KPJ bio najteži greh.

Suđenje i egzekucija napraviće od Mihailovića po treći put legendu, tako da će u smrti postati veliki čovek, što on nije nikada bio za života. Raspadanje socijalizma u svetu i u Jugoslaviji otkriva ponovo Mihailovića u ulozi mučenika, proroka, vidovitog čoveka koji je u komunistima osetio uzurpatore; čoveka koji je uviđao da će Nemci i onako biti tučeni, bez srpskih žrtava; da ne može da se bori s okupatorom, jer ga partizani napadaju s leđa; čoveka koji je predvideo da će oni uspostaviti komunističku tiraniju u zemlji, znajući da je mnogo gori domaći tiranin od stranog. No, rođeno je Mihailovićevo mučeništvo i on postaje neka vrsta Hrista. Stivenson je još 1946. predviđao da će Mihailović ponovo

⁵⁸) Zbornik NOR, tom XIV, knj. 4, 961-5.

⁵⁹) Staniša R. Vlahović, n.d., 230.

⁶⁰) Isto.

postati legenda „koja će efekirati istoriju Jugoslavije, samo onda ako se nađe čovek, ili grupa ljudi u zemlji ili na strani, koja će shvatiti ovu legendu, i ako oni budu znali kako da je upotrebe”. ^

Šta da se tek kaže danas, pola veka posle događaja, pola veka obeleženog vladavinom stranke koja je pobedila 1941-1945, izneveravajući narednih decenija sve ideale koje je proklamovala u mladosti svog pokreta, u fazi borbe da se osvoji vlast u ime svitanja novog doba. Tako proklamovani ideali decenijama su suočavani sa degenerativnim procesima koji su tekli do našeg vremena, na organizaciono-političkoj osnovi socijalizma Titove varijante.

Da li je Moskva konsultovana o tome da li Mihailovića izvesti na sud? Moguće je, pretpostavlja Ralf Stivenson. Britanski diplomata smatra da je Mihailovićevim izvođenjem na sud napravljena kardinalna greška, jer bi za režim bilo bolje da je ubijen u toku hvatanja ili u pokušaju bekstva. Ako su „Rusi” dali saglasnost za izvođenje Mihailovića na sud, što se razumljivo bez dokumentacije ne može tvrditi, mada se Tito maja - juna 1946. nalazio u Moskvi, time su hteli da proces posluži kao unutrašnja propaganda za učvršćivanje komunističkog režima, što je Titu i te kako odgovaralo.⁶²^

Mihailović je pogubljen za nacionalnu izdaju i na četništvo je stavljena trajna hipoteka narednih decenija. Iste godine nadbiskup zagrebački osuđen je kao u ime neke ravnoteže, mada ne na smrt i ne za pravi zločin prevođenja pravoslavnih na katolicizam. Mihailović je žrtva isključivosti dva pokreta, svoje nedoraslosti u složenoj istorijskoj situaciji, kolaboracije sa svim i svakim pod pretpostavkom da je bio protiv komunizma. Uskogrudom nacionalnom politikom i nerazumevanjem značaja međunarodne komponente u ratu 1941-1945. godine, Mihailović je samo ubrzavao slom svoje neprimerene strategije.

Politička osnova vlasti - hegemonija komunista

Prema Odluci CK KPJ iz jula 1945. godine o organizacijskim pitanjima, struktura centralnog partijskog aparata izgrađena je iz tri odeljenja i devet komisija. Preko Organizacijsko-instruktorskog odeljenja prenošene su razrađene direktive CK i kontrolisano njihovo sprovođenje. Ovo Odeljenje je pratilo, kako se govorilo, „organizacijsko postavljanje” i funkcionisanje Partije, pomažući ostvarenju zadataka i otkrivanju političkih, privrednih i ostalih problema u radu partijskih organa. Kadrovsko odeljenje je imalo monopol u raspoređivanju rukovodećih kadrova KPJ i SKOJ-a, a Agitaciono-propagandno je držalo

^ Pismo R. Stivensona Vilijemu Hejteru (Hayter) u Forin Ofisu. - Isto, 228.
„Ako sam ja u pravu”, piše Stivenson, „pod pretpostavkom, da su Rusi dali ovaj rdav savet, ja ne sumnjam da oni nisu pretpostavljali da će jedan proces ovih razmera (misli se na proces D. Mihailoviću u Beogradu) poslužiti kao korisna unutrašnja propaganda za komunistički režim koji se tek ispilio.” - Isto, 230.

„u svojoj nadležnosti" celokupni ideološko-politički rad, faktički poslove kulture, prosvete, radio-difuzije, izdavačke delatnosti, štampe. Za sprovođenje partijske linije, čuvanje „čistote Partije" i proveravanje izvršenja odluka partijskih organa i članova stvorena je, odlukom iz jula 1945, Kontrolna komisija CK KPJ. Pojedine grane društvenih i državnih poslova Partija je obuhvatala preko komisija: sindikalne, vojne, za žene, spoljnopoličke, za ekonomsku politiku, za škole, izgradnju narodne vlasti, socijalnu politiku.⁶³⁾ Sa izuzetkom Kontrolne i Spoljnopoličke komisije, ovi organi uspostavljeni su i pri nacionalnim i pokrajinskim partijskim rukovodstvima. Što se tiče karaktera ovih komisija one su pokrivala određeni sektor delatnosti; radilo se o internim organima sa savetodavnom funkcijom; bile su sastavljene pretežno od rukovodećih komunista u državnom aparatu sa zadatkom da sprovode i kontrolišu primenu partijske linije, predstavljajući „produžne organe" Partije u određenoj oblasti, resoru, sektoru rada. Politiku Partije i neposredne zadatke komisije ostvarivale su preko odgovarajućih državnih organa. Već prilikom konstituisanja ovih komisija zapaženo je preplitanje državnih i partijskih funkcija, paralelizam kompetencija i neefikasnosti, dolazilo do srastanja Partije i državne vlasti. Personalna unija Partije i vlasti sprovodila se od vrha do dna celokupnog sistema. Na čelu državnih organa, ustanova, društvenih foruma, vojnih jedinica, organa bezbednosti nalazili su se probrani partijski kadrovi. Sekretari centralnih komiteta i nacionalnih rukovodstava istovremeno su predsednici savezne i federalnih, odnosno republičkih vlada; članovi CK i PK, kao i drugih rukovodstava, članovi su ovih vlada, poslanici narodnih skupština, odbornici. Personalna i stvarna unija između partijskih i državnih organa razvijala se i na nižim nivoima. Partijski aparat je počinjao da podseća na kopiju državnog aparata. U okružnim partijskim rukovodstvima ustanovljeni su sektori koji pokrivaju celokupnu državnu i društveno-političku problematiku: vlast, rad društveno-političkih organizacija, zadrugarstvo, agitaciju i propagandu. Politički sekretari okružnih komiteta ujedno su i sekretari okružnih odbora Narodnog fronta. U rukovodeće organe Narodnog fronta, izvršni odbor i plenum, ulazili su gotovo svi članovi okružnih komiteta Partije, dok su rukovodioci pojedinih sektora sekretari odgovarajućih organa vlasti i društveno-političkih organizacija. Slična podela poslova po sektorima sprovedena je i u sreskim, mesnim i rejonskim komitetima, kao i u osnovnim jedinicama organizacije KPJ - ćelijama.

Metod rada KPJ određen je činjenicom da se partijsko i državno rukovodstvo sjedinjavalo. Usmeravanje razvitka KPJ je faktički ostvarivala kroz državni aparat. Zaključci rukovodećih partijskih foruma obavezivali su sve državne organe. Veze viših foruma s nižim održavale su se slanjem direktiva i raspisa, obilascima instruktorskih grupa, ličnim dodirima. Obilaske instruktorskih grupa pratila je izrada plana *provere*

⁶³⁾ ACKSKJ, Fond CK KPJ, Odluka CK KPJ o organizacionim pitanjima, 3. jul 1945.

i pregleda u pojedinim krajevima. Razni krajevi su prilikom instruktaže diferencirani po specifičnostima: na ustaničke, industrijske, na krajeve s velikim brojem kolonista, jakim uticajem „kulaka“. Partijska savetovanja sekretara nižih komiteta ili ćelija služila su za upoznavanje sa direktivama viših organa i za njihovu primenu. U tu svrhu služila su i „punktovna savetovanja“ sekretara ćelija i pojedinih članova KP sa sekretarima komiteta. Direktive viših komiteta prenošene su na niže i konkretizovane preko organa vlasti.

Kao najviša forma klasne organizacije, KPJ je usmeravala i masovne antifašističke organizacije, koje su njeni „kaiševi“ delovanja na mase. Rukovodeća uloga u vlasti pripadala je KPJ, a ona nije bila spremna da je deli ni s jednom drugom političkom snagom.

Sistem organa KPJ postavljen je na hijerarhijskom principu. Na čelu organizacije nalazio se CK KPJ, koji je imao punu koncentraciju vlasti i monopol donošenja najvažnijih odluka: partijsko-organizacijskih, spoljopolitičkih, privrednih, iz oblasti međunarodnog radničkog pokreta, bilateralnih partijskih veza, unutrašnje politike i kadrovskih pitanja. CK KPJ se u toku rata i obnove nije sastajao u sastavu izabranom na V zemaljskoj konferenciji 1940, mada je bilo širih partijskih skupova rukovodećeg aktiva na jugoslovenskom nivou. Faktičko odlučivanje pripadalo je užem telu (birou) ili grupi članova biroa, koji se vodi kao „CK KPJ“. Partijskim organizacijama u republikama rukovodili su centralni komiteti Slovenije, Hrvatske, Makedonije i Srbije i pokrajinski komiteti Crne Gore i Bosne i Hercegovine, koji su krajem 1948, posle V kongresa KPJ, kao rezultat dovršavanja višenacionalne strukture Partije, pretvoreni u centralne komitete ovih republika. Partijsko rukovodstvo u Vojvodini pripadalo je Pokrajinskom komitetu, a na Kosmetu Oblasnom komitetu, čije su organizacije bile priključene KP Srbije na Prvom osnivačkom kongresu, maja 1945. Polovinom 1945. CK KPJ odobrio je i stvaranje autonomne KPJ za Trst i Julijsku krajinu, pod rukovodstvom CK KP Slovenije.

Na Osnivačkom kongresu KP Srbije, održanom u Beogradu od 8. do 12. maja 1945. godine, kome je prisustvovalo 459 delegata iz Srbije, Vojvodine i Kosova i Metohije i predstavnika partijske organizacije iz Jugoslovenske armije, izabran je CK KP Srbije od 43 člana i 6 kandidata. Na Prvom Plenumu CK KP Srbije izabran je Biro (Politbiro) CK KP Srbije u koji su ušli: Blagoje Nešković, politički sekretar, Jovan Veselinov, organizacioni sekretar, a kao članovi: Spasenija Babović, Voja Leković, Dušan Petrović, Petar Stambolić, Mitra Mitrović, Milentije Popović i Dobrivoje Radosavljević.⁶⁴

Komunistička partija Jugoslavije je 1945. imala odlučujući kapacitet društvene moći i sile, jer u svojstvu rukovodećeg faktora diriguje

⁶⁴ Osnivački kongres KP Srbije, 229-232. - Maja 1945. u vreme održavanja Osnivačkog kongresa KP Srbije, organizacija je bila obnovljena u svim krajevima Srbije, okupljajući 15.534 člana, a sa Vojvodinom i Kosovom i Metohijom 23.988 - ACKSKJ, OIU, XXVIII, Pregled članova Partije u vreme Kongresa KP Srbije. - Maja i juna 1945. organizacija se povećala na 18.360 članova. - Isto.

državom, ima kadrovski monopol, transmituje svoju volju preko društvenih organizacija, rukovodi Armijom i organima bezbednosti. No, i uprkos tolikoj svojoj društvenoj moći i apsolutnoj suverenosti odlučivanja, ona nije i ustavno označena kao rukovodeća snaga društva. Prema tome, ona je ekstraustavni činilac društva, za razliku od SKP (b), koja predstavlja sastavni deo sistema vlasti i njegovu bitnu polugu, što je našlo i adekvatnu formulaciju u sovjetskom ustavu iz 1936. godine. Član 126 ovog Ustava određivao je ovako ulogu i mesto Partije u sistemu sovjetske vlasti: „Najaktivniji i najsvesniji građani iz redova radničke klase i iz drugih slojeva trudbenika ujedinjuju se u Svesaveznu komunističku partiju (boljševika), koja predstavlja avangardu radnog naroda u njegovoj borbi za učvršćenje i razvitak socijalističkog uređenja, i koja predstavlja rukovodeće jezgro svih organizacija trudbenika kako društvenih, tako i državnih“.

Komunistička partija Jugoslavije se u toku rata i u periodu obnove omasovljuje. CK KPJ traži od partijskih rukovodstava januara 1945. da smelije omasovljuje Partiju i potiskuje sektaštvo. Uska i malobrojna Partija nije mogla da odgovori ulozi rukovodeće snage u oslobođenoj zemlji. Obuhvatanje aparata državne vlasti i uprave u stvaranju državnog sektora privrede, masovnih antifašističkih organizacija i sprovođenje obnove - zahtevalo je omasovljenje KPJ. Širenje KPJ zapravo je imperativ koji je proizlazio iz njene rukovodeće uloge u revoluciji. Povećavanje broja partijskog članstva teklo je u znaku borbe protiv sektaštva i zatvaranja Partije. Sektaštvo je potiskivano u KPJ i van nje: u organima vlasti, SKOJ-u, NOF-u, AFZ-u; po nacionalnoj liniji; u odnosu na socijalni sastav Partije; prema staroj inteligenciji; deci i porodicama neprijatelja. Sektašilo se prema radnicima („nisu učestvovali u ratu“), seljacima („imaju dvostruku prirodu“), intelektualcima (nesiguran i kolebljiv element). Izvori tog sektaštva su širokog raspona, pa bilo da je reč o precenjivanju merila za članstvo u Partiji ili refleks čistunstva, koje ide i do askeze i samoodricanja ili primenjivanja sistema vrednosti iz vremena ilegalnog života Partije ili iz rata koje nije odgovaralo posleratnim uslovima. Deo članstva nije ni razumevao nove zadatke Partije koji nisu mogli da se ostvare bez proširivanja kadrovske osnove Partije. Nije bez značaja i tendencija među delom članstva da se Partija konzervira, ovekoveči kao sekta, kako bi se sprečilo njeno „razvodnjavanje“, iza čega, realno gledajući, stoje težnje za što isključivijim položajem članstva koje se već nalazilo u organizaciji.

Napadi na sektaštvo nisu značili i napuštanje dotadašnjih kadrovskih merila za prijem u članstvo. Komunistička partija Jugoslavije i dalje ostaje kadrovska partija. Konceptija kadrovske partije nije protivrećila njenom omasovljivanju, jer problem nije bio u brojnosti nego u kadrovsko-ideološkoj čvrstini Partije. Kadar viših i nižih funkcionera KPJ, izrastao pre i u toku rata, sačinjavao je i nakon oslobođenja „dušu i jezgro“ Partije. Povećavanjem članstva KPJ ne želi da sledi liniju stvaranja masovnih partija poput onih koje se obrazuju u Italiji,

Mađarskoj i nekim drugim zemljama. Prema jednoj predstavi CK KPJ - CK SKP (b) iz januara 1946. rukovodstvo KPJ se s krajnjim nepoverenjem odnosilo prema tipu masovnih partija, smatrajući ih zdanjem sa „glinenim nogama“. Priliv novog članstva prate i suprotni procesi. Krajem 1945. i početkom 1946. sprovedena je „čistka“ Partije od slučajnih saputnika, neprijatelja i idejno-politički nezrelog članstva. Nezavisno od ove „čistke“, iz KPJ su isključivani komunisti koji su svojim istupanjem, nemoralnim stavom, lošim životom i neradom krnjili ugled Partije. Na partijskim sastancima raspravljani su međusobni odnosi komunista i odnosi između članova KPJ i vanpartijaca (bez prisustva ovih poslednjih), koji su ponekad zasicali i u sferu najintimnijih odnosa. Napuštanje (statutarno nepredviđeno) ili isključenje iz KPJ je u nekim slučajevima bilo ravno društveno-političkoj ekskomunikaciji. Pripreme za članstvo vršene su putem kandidature i članstva u SKOJ-u. Novi komunisti proveravani su na konkretnim zadacima obnove i izgradnje novog sistema. Novoprimiteljeno članstvo podvrgavalo se pojačanom ideološko-političkom radu.^{65'}

Stvoreni politički sistem je izražavao hegemoniju KPJ i učvršćivao diktaturu snaga koje su izvodile smenu vlasti u Jugoslaviji, pa je samim tim i mehanizam tog sistema odgovarao vladajućoj ulozi KPJ i ostvarivanju njene političke volje preko aparata vlasti, vojnih organa i masovnih političkih organizacija. KPJ na izlasku iz rata drži nedeljivo vlast; ona je okosnica i odlučujući konstitutivni činilac toga sistema, nezavisno od toga što kao takav nije i formalno ustavno označena. U okviru takvog modela političke organizacije, direktivno-centralistički način odlučivanja je imao apsolutnu prevagu.

Pokrajinski, odnosno od maja 1945. Centralni komitet KP Srbije je deo ove centralizovane partijske mašinerije, kojoj na čelu stoji CK KPJ, a u stvari Politbiro CK KPJ sa odlučujućom ulogom Josipa Broza Tita koji personifikuje sistem, vojnu silu, jedinstvo zemlje, vezujući se - sa jako naglašenim elementima kulta - za pobeđu u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji. Tito je sinonim Partije. Rukovodstvo KP Srbije u strukturi KPJ nije se osetnije osećalo. Partijska organizacija Srbije je tek maja 1945. dobila status nacionalne organizacije; srpsko rukovodstvo nije konsultovano u važnim pitanjima vezanim za karakter jugoslovenske federacije, sprovodeći u delo politiku koja je već bila formulisana na drugom zasedanju AVNOJ-a i kasnije; ono nije konsultovano ni u procesu stvaranja balkanske federacije i ujedinjenja sa Albanijom, iako se radilo o pitanjima koja su menjala političku mapu Srbije; radilo je u senci CK KPJ, u njegovom sedištu, manje više reprodukujući odluke jugoslovenskog partijskog rukovodstva. Na partijskim savetovanjima rukovodeći komunisti Srbije su isticali da će sprovesti odluke CK KPJ i „druga Tita“; srpski komunisti su bili dežurni krivci za ispoljavanje velikosrpskog hegemonizma, zaduženi da se protiv

⁶⁵⁾ B. Petranović, Politička i ekonomska osnova narodne vlasti za vreme obnove, Beograd, 1969, 19-21.

njega bore u okvirima politike „bratstva-jedinstva“; nisu imali uticaj na strukturiranje Srbije kao složene federalne jedinice sa dve autonomne jedinice, prihvatajući te odluke kao svršen čin na državnim telima i u samoj partiji; bili su opsednuti internacionalizmom više od ostalih jugoslovenskih komunista, izuzimajući crnogorske komuniste. Po personalnoj liniji gledano, Blagoje Nešković je rat proveo u Srbiji, van centra gde se izgrađivala druga Jugoslavija, Sreten Žujović je bio član Gorkičevog rukovodstva što je za Tita bio trajni pečat sumnje, tako da nije mogao doći na čelo organizacije Srbije, a u svom internacionalističkom transu zamišljao je budući status Jugoslavije kao republike SSSR-a; Aleksandar Ranković je nesumnjivo bio prvi čovek Srbije, ali kao faktičkom šefu OZN-e i kasnijem ministru unutrašnjih poslova u njegovoj kompetenciji su bili obračuni sa snagama „reakcije“ i ostacima četnika, „škripara“, „križara“, itd., a u Partiji kadrovski poslovi od manjeg značaja za Tita, slovenačke i hrvatske rukovodioce.

Komunistička partija Srbije je uoči oslobođenja Srbije počela da radi na stvaranju JNOF-a i Sindikata i organizacionom učvršćivanju kolektivnih članova JNOF-a: USAOS-a i AFŽ-a. Pripreme za stvaranje Narodnooslobodilačkog fronta Srbije počele su u leto 1944. Rukovodstvo KP Srbije je polovinom avgusta 1944. izradilo Osnove Narodnooslobodilačkog fronta Srbije, koje je uputilo na odobrenje CK KPJ. Osnivačka skupština JNOF-a Srbije i antifašističke skupštine narodnog oslobođenja odlagana je do oslobođenja Beograda, mada je jedno vreme postojala ideja da se održi na oslobođenim područjima južne Srbije. JNOF Srbije konstituisan je 14. novembra 1944. u Beogradu. Organizacija se izjasnila za nastavljanje rata, izgradnju države i obnovu zemlje. JNOF-u su prišli Jaša Prodanović, Mihajlo Đurović, Milorad Belić, dr Vaso Cubrilović. Na osnivačkom sastanku JNOF-a Srbije izabrano je rukovodstvo ove organizacije: Predsedništvo Izvršnog odbora, članovi Izvršnog odbora i plenum. Za sekretara Izvršnog odbora izabran je Blagoje Nešković, sekretar Pokrajinskog komiteta KP za Srbiju, za potpredsednika Sreten Žujović i prota Milan Smiljanić. Ispred republikanaca u Izvršni odbor ušli su Stanoje Simić i Jaša Prodanović. Prema Blagoju Neškoviću, JNOF Srbije bio je najviša forma jedinstva naroda, „opštepartijska organizacija“ i tribina sa koje se moglo iskazati mišljenje, „bez straha od kritike“. Sekretar Pokrajinskog komiteta upućivao je JNOF Srbije da se uči na iskustvu rada ovih organizacija u Hrvatskoj i Sloveniji. Jedinstveni front Srbije pokazao je masovnost u demonstracijama januara 1945, na podsticaj CK KPJ, protiv Petra II Karađorđevića i njegovog[^] „salonskog udara“ kojim je pokušao da opozove sporazum Tito - Subašić, zaključen u Beogradu 1. novembra 1944.66)

[^] Demonstracije je organizovao CK KPJ direktivnim uputstvom partijskim rukovodstvima federalnih jedinica. One su za pozadinu imale pokušaj kralja Petra II da odbaci odredbe Sporazuma Tito - Subašić od 1. novembra 1941, koje su se odnosile na predloženi oblik Namesničkog veća i neograničenu zakonodavnu vlast AVNOJ-a. - Prigovori na sporazum od 13. januara 1945 - AVII, Arhiva neprijateljskih jedinica , K-348, Reg. br. 6a/1-5.

Stvaranjem JNOF-a u Vojvodini, politički rad je sa narodnooslobodilačkih odbora prelazio na odbore JNOF-a. U raspisu PK KPJ za Vojvodinu svim okružnim komitetima u Vojvodini o stvaranju JNOF-a i njegovim zadacima od 20. oktobra 1944. stajalo je da sekretari sreskih komiteta Partije treba da budu i sekretari sreskih odbora NOF-a. Prilikom izbora odbora JNOF-a nije trebalo naglašavati stranačku ili grupnu pripadnost pojedinaca. Drugim raspisom Pokrajinskog komiteta od 23. novembra 1944. komiteti su obavešteni da je rešeno da se pokrajinska konferencija JNOF-a održi 10. decembra 1944. i na njoj izabere pokrajinski odbor. Komiteti su informisani da će na konferenciji prisustvovati do 500 delegata i da će svaka oblast (Srem, Banat i Bačka) poslati do 140 delegata.⁶⁷ U novembru 1944. održani su izbori za Oblasni odbor JNOF-a za Srem i za Okružni odbor JNOF-a za severni Banat. Pokrajinska konferencija JNOF-a održana je 10. i 11. decembra 1944. u Novom Sadu. Za predsednika Pokrajinskog odbora JNOF-a Vojvodine izabran je dr Aleksandar Moč, za potpredsednika Isa Jovanović, Boško Rajić i Petar Milovanović, za sekretara Jovan Veselinov, sekretar PK KPJ za Vojvodinu.⁶⁸

Prva pokrajinska konferencija JNOF-a Kosova i Metohije održana je U. i 12. aprila 1945, uz učešće oko 500 delegata iz svih krajeva oblasti. Nacionalni pokret „Šiptara“ na Kosovu i Metohiji izrazio se u formi „Šiptarskog komiteta“, koji je obrazovan na Skupštini od 27. i 28. marta 1945. godine na čelu s Fadiljom Hodžom, Džavidom Nimanijem, Koljom Širokim i drugima. Ovaj komitet je svojim radom na političkom, ekonomskom i kulturno-prosvetnom polju nastojao da podigne nacionalnu svest kod Albanaca u obnovi zemlje i razvijanju tekovina narodnoslobodilačke borbe,⁶⁹ ali bez većeg uspeha.

JNOF je predstavljao političku osnovu nove vlasti i federalnih jedinica. Pomoću JNOF-a okupljane su patriotske snage naroda za borbu protiv okupatora, odvajane mase od uticaja klera i političkih vodstava koja su nastojala da se organizuju kao samostalne stranke. U periodu borbe za međunarodno priznanje nove Jugoslavije i promena koje je Jugoslavija doživela u ratu i revoluciji, JNOF je proglašen za okvir sabiranja svih demokratskih i rodoljubivih grupacija na koje su računale spoljne snage. JNOF je na oslobođenim teritorijama pod svojom političkom kontrolom i pritiskom držao sve one grupe i pojedince koji su nastojali da se organizuju na samostalnoj osnovi protiv revolucionarnog poretka. Svojim jedinstvom i kompaktnošću JNOF je bio antipod drobljenju snaga karakterističnih za stranački pluralizam. Konceptija političkog sistema JNOF-a polazila je od jedinstvenog organizma JNOF-a, s dominantnom ulogom KPJ, a ne od pluralizma

⁶⁷ Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941-1945, priredila Ljubica Vasilić, Novi Sad - Sremski Karlovci, 1971, 447-448.

⁶⁸ J. Popov, Politika KPJ u Vojvodini na stvaranju masovne osnovne narodnooslobodilačkog rata i revolucije, Zbornik za istoriju 16. Novi Sad, 1977, 23.

⁶⁹ Zapisnik I redovnog zasedanja prvog saziva Oblasnog narodnog odbora Kosovsko-metohijske oblasti, Referat o političkoj situaciji 10. july 1945.

stranaka koje bi se sukobljavale oko bitnih pitanja društvenog, političkog i ekonomskog razvitka zemlje. KPJ nije bila raspoložena da prihvati obnovu raspadlih građanskih partija, ali je preko njihovih levih jezgara koja su pristajala na hegemoniju KPJ nastojala da ubrza diferencijaciju među njihovim bivšim članstvom. Individualno iskazivanje ovih grupa podržano je samo u onim zemljama gde su koreni stranačkog života i odmeravanja bili dublji, kao u Srbiji i Hrvatskoj. KPJ je insistirala na monolitnosti JNOF-a da bi obezbedila mir i čvrstinu novog poredka proizišlog iz oštih društvenih i nacionalnih sukoba. Trebalo je posebno onemogućiti srpske opozicione građanske snage koje su podržavale Velika Britanija i SAD u vreme borbe za međunarodno priznanje Jugoslavije, smatrajući da je Srbija antipartizanska i da neće primiti Tita, a na drugoj strani Mačekov deo HSS-a koji je, pa ma koliko god bio oslabljen u ratu, pokušavao da iskoristi domobranstvo u završnoj fazi rata, deli vlast sa komunistima fuzionisanjem na ravnopravnoj osnovi sa ZAVNOH-om i posluži Šubašićem kao strujom HSS-a - inače protivnog narodnooslobodilačkom pokretu - u vreme kada se raspadalo četništvo i snage velikosrpstva.

Držeći se politike KPJ, JNOF Srbije doneo je na sednici Izvršnog odbora JNOF-a 31. decembra 1944. Deklaraciju o političkoj osnovici. Deklaracija je počivala na isticanju jedinstva srpskog naroda i na pozivu svim građanima da se okupe oko JNOF-a na sledećoj političkoj platformi: mobilizacija svih snaga za okončanje rata, aktivno učešće u učvršćivanju bratstva i jedinstva srpskog naroda, izgradnja narodne vlasti, uklanjanje saradnika i pomagača neprijatelja iz aparata vlasti, oživljavanje privrednog života. Deklaracija je predviđala (tač. 9) kao obavezu za sve grupe, stranke i pojedince, koji su sačinjavali JNOF, da rade saglasno među sobom u rešavanju svih pitanja koja su spadala u okvir obaveza iz ove Deklaracije. Tačka 10. Deklaracije utvrđivala je obavezu pripadnika JNOF-a da prihvate odluke Izvršnog odbora JNOF-a.^{70^}

Od osnivačkog sastanka JNOF-a Srbije u njemu se nalazila Jugoslovenska republikanska strana sa svojim istaknutim prvacima, Jašom Prodanovićem vođom stranke i Vladimirom Simićem na čelu. U skladu sa svojim starim republikanskim idealima, Jaša Prodanović je isticao da narod u monarhiji ne može opstati niti se razvijati kako treba. Za svoju stranku Prodanović je govorio da je prva u Srbiji stala na pravilno gledište federacije i dosledno borila protiv „rđavih vladalaca i njihovih zločina”.^{71^} Članovi grupe oko lista *Napred*, čiji je predratni osnivač i šef bio dr Mihailo Ilić, pozvani su da pristupe JNOF-u od strane Izvršnog odbora JNOF-a Srbije neposredno po njegovom konstituisanju. Grupa naprednih građanskih intelektualaca „Napred” održala je sastanak 18. novembra 1944. i donela odluku da pristupi JNOF-u. Grupa „Napred” nije bila politička stranka već „ideološko-politički

⁷⁰⁾ „Politika”, 6, 7. i 8. januar 1945.

⁷¹⁾ „Borba”, 15. novembar 1944.

pokret sa svojim jasno određenim stavom i idejnim programom", koji se ostvarivao preko lista *Napred* i Biblioteke. Na političkom polju taj program se izražavao u postavci: sloboda i demokratska federativna Jugoslavija. Grupa je zauzela stanovište da je dužna da učestvuje u naporima za potpuno oslobođenje zemlje, kao i za dovršenje rata protiv Nemačke, s jedne strane; a s druge, da doprinese što više obnovi privrednog, kulturnog i uopšte društvenog života. Istovremeno, pristupanjem JNOF-u grupa „Napred“ odredila je svoje predstavnike u rukovodstvu JNOF-u Srbije: dr Milivoja Markovića, docenta univerziteta, za člana Izvršnog odbora JNOF-a i prof, dr Baju Bajića, za plenum JNOF-a.⁷²⁾

JNOF-u Srbije prišla je februara 1945. i Narodna seljačka stranka (NSS), posle dužeg taktiziranja njenog šefa (generalnog sekretara stranke) dr Dragoljuba Jovanovića, koji je hteo da prethodno raščisti odnose o svom položaju u JNOF-u sa vrhom KPJ, da se što jače izrazi individualnost stranke i da ona dobije svoj list. Pozivajući se na žrtve ove stranke u toku rata na strani narodnooslobodilačkog pokreta i u borbi protiv fašizma uopšte, rukovodeći ljudi ove stranke isticali su da su oni odranije u JNOF-u i da se sada radi samo o njihovom formalnom pristupanju. Ovaj pristup Jovanovićeve stranke JNOF-u podržavala je i KP Srbije, da bi onemogućila pokušaje da se ona odvoji od JNOF-a i nađe u drugom taboru. Milentije Popović je „toplo“ i „iskreno“ pozdravljao ulazak Narodne seljačke stranke u JNOF.⁷³⁾

Već uoči oslobođenja Beograda Jovanović je izjavio da članovi Narodne seljačke stranke ne pristupaju narodnooslobodilačkom pokretu kao pojedinci, već kao stranka. U uputstvu za članove NSS koji odlaze u „partizane“, septembra 1944, naglašavalo se da su oni predstavnici stranke čije je vodstvo 1941. ostalo u zemlji, koja je kao celina učestvovala u narodnooslobodilačkoj borbi, da govore u ime Srbije i da predstavljaju selo i seljaštvo. „Mi smo stranka, i to stvarna snaga, ne pojedinci koji ništa ne predstavljaju, kao drugi koji su prišli. Mi moramo dobiti realan uticaj u vođenju poslova. Ne biti lutke i figuranti. Oni (misli se na komuniste - B. P.) moraju uvideti da ne mogu sami i da ne mogu bez nas. Moraju deliti vodstvo sa nama pre svega. Bez toga ne može biti stvarne saradnje“.⁷⁴⁾ Ovu ideju o stranačkoj samostalnosti i pregovaranju s KPJ na ravnopravnoj osnovi Jovanović ponavlja posle oslobođenja u najrazličitijim varijacijama: da „komunisti“ ponavljaju svoju poznatu taktiku „preko glave njihovih vođa (stranačkih - B.P.) pridobijati narodne mase“; on kaže Slobodanu Peneziću u oslobođenom Beogradu da čeka da stigne „drug Tito, da nastavimo razgovor iz juna 1941“; u ime NSS u jednom letku, pozdravlja Crvenu armiju i NOVJ, ne spominjući KPJ. Iz razgovora Jovanovića s Rankovićem, Neškovićem i Popovićem vidimo da on zamera KPJ što NSS ne

⁷²⁾ „Politika“, 4. februar 1945.

⁷³⁾ „Borba“, 26. februar 1945.

⁷⁴⁾ AJ, D. Jovanović, Političke uspomene, Memoari, VII, 165, 167.

shvata kao saveznika već ga tretira kao konkurenta, kojega treba oslabiti. Njegovo geslo je sledeće: neću da „učestvujem nego da saradujem“. Svoje poglede Jovanović iznosi i posle razgovora s maršalom Titom, 12. decembra 1944. godine: „Mi ga (Narodnooslobodilački front) zamišljamo kao savez stranaka, ili bar dve glavne stranke, radničke i seljačke. Još dugo će postojati dve klase radnog naroda, dve prijateljske klase, kako kažu u Rusiji, pa neka svaka ima svog političkog predstavnika. Ne moramo obnavljati stare partije, ne mora biti mnogo partija, ali neka budu bar te dve. Onda ćemo imati demokratiju“.

Odnos KPJ prema NSS izazivao je kod Jovanovića asocijacije na sudbinu „levih esera“ posle oktobarske revolucije, jer KPJ želi da naspram „atomiziranog fronta“, stoji kompaktna, kao čvrsto organizovana komunistička partija. Tezu o samostalnosti NSS sa svojim organizacijama, uporedo s KPJ, Jovanović je izneo i Sretenu Žujoviću 14. januara 1945. godine. Odlučujući se za pristup Jedinostvenom narodnooslobodilačkom frontu (JNOF) 14. februara 1945. Jovanović je ponovo izjavio da u JNOF-u očekuje „lojalnu i ravnopravnu saradnju, uz uzajamno poštovanje i podupiranje“⁷⁵

Realno stanje bivše Narodne seljačke stranke nije išlo u prilog zahtevima Dragoljuba Jovanovića. Vodstvo NSS je u toku rata bilo nejedinstveno, jer je nasuprot taktiziranju Jovanovića najveći deo prvaka i članova bio na strani narodnooslobodilačkog pokreta. NOP-u je, pred kraj rata, spetembra 1944, prišao i Radomir Todorović, predsednik Stranke, iako se on držao Jovanovića. Među pripadnicima NSS u redovima narodnooslobodilačkog pokreta bilo je i onih koji su tokom rata promenili svoj politički status i postali članovi KPJ. Mnogo je pripadnika ove stranke čija su se shvatanja približila stanovištu i programu JNOF-a, lojalno ostvarujući saradnju s ovom masovnom komunističkom organizacijom. Na Velikoj narodnooslobodilačkoj skupštini Srbije jedan od prvaka NSS Živoća Đermanović je osudio držanje Dragoljuba Jovanovića u toku rata. Što je najvažnije, ranije članstvo NSS se već tokom narodnooslobodilačkog rata prelilo u front jedinstvene narodnooslobodilačke borbe. Jedinu ustupci koje je KPJ učinila Jovanoviću krajem 1944. odnosili su se na mogućnost obrazovanja Izvršnog odbora Narodne seljačke stranke i izdavanja lista, što je bilo dozvoljeno i grupi HSS na slobodnoj teritoriji Hrvatske od jeseni 1943.⁷⁶

Pozivi Dragoljubu Jovanoviću da pristupi JNOF-u od strane rukovodilaca federalne Srbije i DFJ bili su uslovljeni, ako se izuzmu širi međunarodni razlozi, pojavom stranačkih grupa u političkoj strukturi i nizom drugih političko-taktičkih razloga (da se NSS izoluje, jasno odredi prema novom poretku, iskoristi za razbijanje i polarizaciju drugih građanskih političara suprotstavljenih novom toku stvari u Jugoslaviji).

⁷⁵) Isto, 196, 197, 199, 201, 202, 209-10, 212, 235a.

⁷⁶) Isto, 262.

Politika KPJ za privlačenje nekomprornitovanih građanskih političara u JNOF nije značila i otklanjanje sumnji u njihove stvarne namere. Na osnivačkom kongresu KP Srbije čulo se da Dragoljub Jovanović s manjom grupicom oko sebe „radi podmuklo iza kulisa protiv narodnooslobodilačkog pokreta i naše Partije“, iako je neupućenima, zbog njegove frazeologije, izgledalo da je najbliži KPJ. Blagoje Nešković ocenjuje suštinu neprijateljstva Jovanovića u njegovoj tezi da je nemoguća izgradnja države pod rukovodstvom jedne partije i da KPJ rukovodeću ulogu treba da podeli sa Narodnom seljačkom strankom. Naročito su opasne, kaže se, Jovanovićeve „frazerske“, naizgled „levičarske i trockizerske fraze“, preko kojih Jovanović želi da privuče najsiromašnije seljake i da odvoji Partiju od seljaštva, nastupajući kao njegov jedini zastupnik. Parole pristalica Dragoljuba Jovanovića o „zadrugarskoj organizaciji“ i priče o neizvesnoj sutrašnjici seljaka, terale su prvake KP Srbije da polovinom 1945. obnavljaju predratne ocene iz *Proleter*a o Jovanoviću kao poslednjoj rezervi buržoazije, kao čoveku koji želi da skrene revolucionarno raspoloženje masa u pravcu koji nije opasan po interese buržoazije.⁷⁷

Grupa istaknutijih prvaka bivšeg Saveza zemljoradnika (M. Vujačić, braća Čubrilović - Branko i Vaso, J. Četković) uključuje se u JNOF 14. marta 1945, izazivajući time i formalni rasep vodstva Stranke, do kojeg je faktički došlo radom Milana Gavrilovića u emigraciji i pristupanjem više političara Saveza zemljoradnika u Srbiji još 1941. četničkom pokretu.

Na zemaljskoj konferenciji Zemljoradnička stranka je odlučila da stupi u JNOF Srbije 14. marta 1945. Zemljoradnici, opredeljeni za JNOF, prihvatili su Deklaraciju ASNOS-a, Deklaraciju JNOF-a i Deklaraciju Privremene vlade DFJ. U rezoluciji ove grupe stajalo je: „Čineći ovako ova skupština smatra da time radi u duhu ideje Saveza zemljoradnika i dvadesetpetogodišnje borbe i da će na taj način najviše i najbolje doprineti konačnom oslobođenju, obnovi kao i zavođenju pune političke demokratije što podrazumeva potpuno aktiviranje i saradnju širokih narodnih zemljoradničkih masa u saradnji sa naprednom inteligencijom, onako kako iziskuje današnja istorijska neophodnost i naša unutrašnja politička stabilnost“. Rukovodstvo Zemljoradničke stranke pozivalo je članstvo da stupi u Jedinstveni narodnooslobodilački front. JNOF Srbije je 18. marta 1945. jednoglasno primio Zemljoradničku stranku u JNOF Srbije.⁷⁸

Prihvatajući u svoje redove predratne građanske stranke i grupe, koje su se izjašnjavale za njegovu platformu, JNOF je istupao kao protivnik saradnje sa kompromitovanim vodstvima šestojanuarskih i režimskih formacija. Pravljena je razlika između progresivnih i konzervativnih frakcija u postojećim grupama i strankama, a na drugoj strani između predratnih umerenijih, demokratski orijentisanih i opozicionih

⁷⁷) Osnivački kongres KP Srbije, 37, 45-46, 98.

⁷⁸) „Borba“, 15. i 20. mart 1945.

stranaka i onih koje su davale političku osnovu vladavini „nenarodnih režima“. Izvršni odbor JNOF-a 28. februara 1945. odbio je da primi u svoje redove Jugoslovensku nacionalnu stranku (JNS), čiji su članovi Glavnog odbora (dr Grizogono, dr Olip, dr Šećerov, Velja Popović, dr Kumanudi i drugi) posebnom izjavom izrazili želju da se „učlane“. JNOF je zauzeo načelno stanovište da je Jugoslovenska nacionalna stranka kao grupa nepoželjna u JNOF-u, jer je odigrala „kobnu ulogu u slomu naše zemlje“; da je ona bila profašistička stranka, sprovodila politiku nacionalnog ugnjetavanja i u spoljnoj politici oslanjala se na fašističke zemlje. Prema JNOF-u, većina rukovodilaca ove stranke pomagala je okupatore i Mihailovića. Ako ovoj grupi nije bilo mesto u JNOF-u, pojedinci iz njenog sastava, koji su se „časno držali“ u zemlji i inostranstvu za vreme dok je narod vodio borbu protiv fašizma i njegovih pomagača, mogli su da pristupe Narodnom frontu ukoliko su prihvatili osnovicu JNOF-a.⁷⁹⁾

Modifikacijom Krimске preporuke o proširenju AVNOJ-a poslanicima Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, izabranim na poslednjim izborima u Kraljevini decembra 1938, koji se nisu kompromitovali kolaboracijom sa neprijateljem, u AVNOJ su mogli da uđu pored ove kategorije poslanika i drugi pripadnici stranaka i grupa, kao i javni i kulturni radnici. Time je još jednom istaknuta stranačka oznaka poslanika i potvrđeno prisustvo ovih stranaka i grupa u političkom životu DFJ, bilo kao članova Narodnog fronta ili van Narodnog fronta. Za Savu Kosanovića, šefa Samostalne demokratske stranke i ministra u Privremenoj vladi DFJ, ujedinjavanje svih progresivnih demokratskih snaga u jedan opštenarodni front bilo je neophodno sa gledišta sređivanja političkog života i obnavljanja ekonomskih potencijala. Za njega su saziv AVNOJ-a, njegovo proširenje i Kongres JNOF-a obeležavali prelazak iz ratnog perioda u period normalizacije života. Kosanović je bio kategoričan da će proširenje AVNOJ-a, u kome su jezgro činili većnici AVNOJ-a iz Jajca, biti izvedeno u punoj harmoniji sa svima „konstruktivnim političkim snagama i demokratskim partijama“. Opštenarodni karakter Narodnog fronta nije smetao da postoje i stranke van Narodnog fronta i da učestvuju u izgradnji države, pretpostavljajući da nemaju antidemokratske ciljeve i da ih ne vode kompromitovani ljudi.⁸⁰⁾

Shvatanja i pogledi Kosanovića na postojeći politički trenutak i osnovu saradnje vodećih snaga sa građanskim partijama nisu se razilazili sa onima Narodnog fronta. Istupajući kao visoki državni funkcioner i pristalica demokratske i federativne Jugoslavije, Kosanović se identifikovao sa onim snagama u Narodnom frontu iz redova građanskih stranaka koje su bile za lojalnu kolaboraciju i podržavanje većine Narodnog fronta, nasuprot frakciji Dušana Dude Boškovića, koja se suprotstavljala saradnji samostalnih demokrata s Narodnim frontom.

⁷⁹⁾ Isto, 1. mart 1945.

⁸⁰⁾ „Politika“, 3. avgust 1945.

Deo građanskih političara koji je prišao Narodnom frontu bio je za stapanje sa Narodnim frontom i brisanje stranačkih oznaka, za razliku od dela političara koji su uviđali potrebu jedinstva ali uz zadržavanje političkih grupa kao delova Narodnog fronta. Branko Čubrilović, istaknuti prvak Zemljoradničke stranke, polazeći od ovih „delova” Narodnog fronta, smatrao je uoči Kongresa NFJ i saziva AVNOJ-a na treće zasedanje da je sada „važno i možda vrlo sudbonosno, shvatiti Kongres fronta Jugoslavije momentom gde su se svi pogledi raznih grupa uskladili u jedan jedinstveni idejni stav JNOF-a radi učvršćivanja narodnih tekovina i izgradnje Demokratske Federativne Jugoslavije”.

Narodni front je zbog visokog stepena političkog jedinstva bio napadan kao vid jednopartijske diktature. Umesto jedinstvenog Narodnog fronta, građanske političke snage van njega tražile su višepartijski sistem i stalno odmeravanje političke snage. Po svojim nominalnim oznakama, ove stranke imale su neka svojstva političkih organizama, ali nepotpuna: nisu imale organizaciju od vrha stranke do dna; imale su predratne izabrane glavne odbore stranke, proređene i „krnje” na izlasku iz rata; njihovi programi su bili zastareli i suprotni novom dobu; najveći deo bivših pristalica ovih stranaka nalazio se u redovima Narodnog fronta nezavisno od volje svojih rukovodećih tela; u njima su se vršile polarizacije na „desna” i „leva” krila, od kojih su ova poslednja bila za saradnju s Narodnim frontom. Na program Narodnog fronta odlučno je uticala KPJ. Partija je u posleratnoj fazi razvitka izražavala svoj program preko Narodnog fronta, kao svoje „poluge” za politički rad i druge aktivnosti na privrednom, socijalnom i kulturno-prosvetnom polju. Za građansku opoziciju Narodni front je bio inkarnacija jednopartijske diktature, jer je iza kulisa Narodnog fronta stajala moćna KPJ, apsolutni hegemon vlasti, nespremna da deli vlast sa snagama „demokratije” ili pravi formalne koalicije privremenog značaja. Partija je nesumnjivo težila monolitizmu u političkom životu Jugoslavije, s tim što su tendencije prevlađivanja njenog monopola u političkoj strukturi sve više jačale sa uspostavljanjem ekonomskog monopola države i njene administrativne intervencije preko centralizovanog planiranja. Narodni front je razblažavao klasični jednopartijski sistem u fazi obnove, pošto su u političkoj strukturi istupale političke organizacije sa specifičnim sadržajem svog rada, pa i političke grupe i stranke sa individualnim obeležjima, nezavisno od toga što su one prihvatale program Narodnog fronta, s njime lojalno saradivale i tokom vremena sve više se stapale u jedinstveni organizam. Kao „ventil” demokratske inicijative građana, Narodni front je stvarao izvestan prostor za političko ispoljavanje vanpartijskih masa. KPJ nije formalno iskazivala svoju rukovodeću ulogu u političkom sistemu DFJ, pa ni u Narodnom frontu, ali ju je ona faktički ostvarivala. KPJ nije bila ustavni činilac, a kao tvorac Narodnog fronta i njegov organizator i pokretač

⁸¹⁾ Isto, 1. avgust 1945.

nije bila ni registrovana kao partija u Narodnom frontu, iako su na kongresima NFJ istupali predstavnici KPJ i to u njeno ime. Uloga Narodnog fronta kao „transmisije“ Partije nesumnjivo je bila refleks dogmatskog učenja o „polugama“ Partije, iako je ova organizacija po svojoj širini, sastavu i tradicijama onemogućavala da se celokupna politička struktura društva identifikuje sa klasičnim monolitizmom. No sa tendencijom birokratizacije društvenih odnosa, KPJ je pokazivala sve razvijenije težnje da politički život svede na neposredno odlučivanje Partije i državnih organa, što se na Narodni front manifestovalo gubljenjem obeležja političke organizacije i njegovim pretvaranjem u deo državne strukture i pomoćni aparat partijskih aktivista.

Partijski vrh, oličan u Politbirou CK KPJ, pokretao je i podsticao celokupnu politiku KPJ, a preko nje sva državna tela i rukovodstva, kao i rukovodeća tela masovnih organizacija. Komunistička partija *postajala je imitacija državne* organizacije, formalizujući na taj način odluke državnih organa: Vlade, Privremene narodne skupštine, rukovodstva masovnih organizacija. Partijski vrh je radio bez publiciteta, tako da je scena odlučivanja bila u prvoj instanci nevidljiva. Na sednicama ovog tela rešavala su se pitanja sastava Vlade, Predsedništva (Prezidijuma) Konstituante, to jest da li će predsednik Predsedništva Konstituante biti dr Ivan Ribar ili dr Siniša Stanković; na njemu su primani projekti statuta Narodnog fronta, projekt Ustava FNRJ, kadrovska pitanja (postavljenja, kooptiranje partijskih rukovodilaca, donošene odluke o proglašenju FNRJ, primane liste Akcionog odbora JNOF-a za Jugoslaviju); Politburo je razmatrao veze između komunističkih partija; pružanje finansijske pomoći španskim komunistima.⁸²⁾

„Vanfrontovska opozicija“ sastojala se od pripadnika Demokratske stranke Milana Grola i dela kolebljivih elemenata iz drugih građanskih stranaka, koju su objektivno podržavale snage koje nisu došle pod udar sudova za zaštitu srpske nacionalne časti, nameravajući da obnove svoju delatnost skriveni iza plašta legalne opozicije.

Shvatanje demokratije i demokratske političke borbe između ovih snaga i komunista kao organizatora Narodnog fronta radikalno se razlikovalo, jer su ovi poslednji težište stavljali na krupne socijalne reforme i nacionalni program KPJ kao bitnu pretpostavku stvarne demokratije. Tito se zalagao za monolitni Narodni front, smatrajući da bi se partije među sobom „klale“ i „nadmudrivale“, izazivale šovinizam i vodile međunacionalnim obračunima.⁸³⁾

Na kongresu zemaljskih narodnooslobodilačkih frontova (JNOF-a) Jugoslavije u Beogradu 5-7. avgusta 1945. došlo je do njihovog objedinjavanja i stvaranja Narodnog fronta Jugoslavije (NFJ). Iz Srbije je na Kongresu učestvovalo 440 delegata od ukupno 1.186 delegata. Kongres je u ime Akcionog komiteta (odbora) za sazivanje jugoslovenskog kongresa otvorio dr Siniša Stanković.

⁸²⁾ ACKSKJ, Zapisnici CK KPJ od 16. juna 1945, 25. novembar 1945, 10. januar 1946.

⁸³⁾ Josip Broz Tito, Govori i članci, 1, 1959, 337-338.

O programu Narodnog fronta referisao je Dragoljub Jovanović, generalni sekretar Narodne selječke stranke (NSS), koji je u to vreme podržavao politiku JNOF-a, odnosno NFJ. Program je bio izrađen dosta brzo i lako jer su grupe u Narodnom frontu bile „složne“, nalazeći dosta zajedničkog. Jovanović je u referatu apelovao na „aktiviste“ u unutrašnjosti za tolerancijom i strpljenjem, smatrajući daje na „terenu“ rađeno kao „na vrhu“ da bi na Kongresu bilo više seljaka. Jovanović se, inače, opsednut uverenjem da predstavlja i govori u ime seljaštva, pitao zašto je u zemlji u kojoj je bilo 80% seljaka bilo tako malo seljaka na Kongresu.⁸⁴

Program NFJ sadržavao je temeljna načela relevantna za KPJ u toj fazi jugoslovenske revolucije. Polazio je od nove vlasti i Jugoslovenske armije kao ustanova izraslih u ratu, predviđajući neposredne zadatke organizacije. U prvom delu govorilo se o „državnoj celini i nezavisnosti Jugoslavije“, „bratstvu i jedinstvu naših naroda“, bez obzira na rasu i veru, da li su živeli kao **Celina** ili kao manjina u granicama DFJ. Izričito se navodilo da će se Narodni front boriti protiv svakog pokušaja da se oživi ma koji šovinizam, hegemonističke ili separatističke težnje, da se raspiruje nacionalna, verska ili rasna mržnja. Narodni front se izjašnjavao za dalje razvijanje ravnopravnosti naroda Jugoslavije, za „jugoslovensko bratstvo i balkansku solidarnost“, za „slovensku solidarnost i saradnju, mir među narodima“. Narodni front je manifestovao spremnost da razvija prijateljstvo sa svim „slobodoljubivim narodima“, pre svega sa zapadnim saveznicima kako bi se obezbedio mir, uništile fašističke i antidemokratske klice i ostvarila međusobna privredna i kulturna saradnja. Zalažući se za mir, Narodni front je bio spreman da potpomaže učešće Jugoslavije u Organizaciji ujedinjenih nacija i u svim međunarodnim akcijama i organizacijama za mir.⁸⁵

Novousvojeni program počivao je na odbrani narodne vlasti, kao „temeljne tekovine narodnooslobodilačke borbe“, na republikanskom obliku vladavine i na demokratskim pravima“. U tač. 11. Programa stajalo je izričito da su bratstvo i jedinstvo naroda, federativno uređenje države i istinske demokratije neizmirljivi, sa monarhističkim oblikom vladavine i da će se Narodni front zalagati da narod na izborima za Ustavotvornu skupštinu da svoj glas za republikanski oblik vladavine. Uzimajući reč na Osnivačkom kongresu, maršal Tito je monarhiju označio kao nespojivu sa federacijom. Po Titu, monarhiju nisu bili spremni da prihvate Makedonci, Slovenci, Hrvati, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i velika većina naroda u Srbiji. Monarhija je bila nespojiva i sa narodnom vlašću, kao i sa „narodnom demokratijom“.⁸⁶ Zbog Titovog istupanja na Kongresu NFJ, Petar II Karađorđević opozvao je Namesništvo smatrajući da je antimonarhističkim stavom prekršen

AJ, Fond NFJ, F-3, Osnivački kongres NFJ, Referat Dragoljuba Jovanovića.

⁸⁵) Isto.

⁸⁶) Isto, Govor J.B. Tita.

Sporazum Tito - Subašić, iako Sporazum formalno nije mogao obavezivati Narodni front Jugoslavije - kao opštenarodni pokret i političku organizaciju - da brani monarhiju.

Iz Programa NFJ proizilazila je obaveza članstva da brani novu vlast, da je „kontroliše“ i zalaže se za što veće učešće naroda u vlasti i za odgovornost nosilaca vlasti narodu. Zanimljiva su neka tumačenja ovog Programa i komentari referenta o Programu Dragoljuba Jovanovića. Po njemu, ono za šta se zalagao Narodni front nije bio komunizam, ali nije bila ni stara građanska demokratija. Sklon da se figurativno izražava, Jovanović je na Kongresu isticao: „Lokomotiva naše demokratije ide po dvema šinama: jedna je narodna vlast, a druga je narodni front“.⁸⁷⁾

Program je formulisao više neposrednih zadataka: obnovu zemlje, izgradnju privrede na planskoj osnovi, jačanje državnog sektora privrede, razvijanje zadrugarstva, podržavanje privatne inicijative u sklopu opšteg privrednog plana; borbu za socijalno obezbeđenje (pravo na rad, na odmor, na lečenje itd.), za pružanje zdravstvene pomoći narodu, besplatno školovanje, uklanjanje nepismenosti, učešće žena u svim oblastima političkog i društvenog života, pomoć omladini. Narodni front se izjašnjavao za bolji život seljaka i hitno ostvarenje agrarne reforme prema načelu „Zemlja onima koji je obrađuju“, za razvijanje seljačkog zadrugarstva, za rešenje pitanja dugova. Narodni front se obavezivao da uloži sve sile da razvije udarništvo, profesionalnu savestnost i radnu disciplinu.⁸⁸⁾

U 32, poslednjoj tački Programa NFJ, isticao se značaj jedinstva naroda u NFJ. „Nesalomljiv savez naših radnih masa i svih slobodoljubivih ljudi“ suprotstavljao se privremenoj partijskoj koaliciji koja nije odgovarala prirodi Narodnog fronta, niti situaciji u kojoj se nalazila zemlja. Članovi Narodnog fronta morali su da se staraju da taj savez bude dovoljno jak i jedinstven da bi obezbedio demokratski poredak. Kao nosioce narodne demokratije Dragoljub Jovanović je isticao: oslobođene žene, omladinu, seljaštvo i radnike. Smatrao je da je Narodni front morao da priđe srednjim slojevima i istakne da ga se oni ne boje. Sklon širim interpretacijama, Jovanović je kontrolu vlasti sagledavao u predohrani da se vlast ne „pogospodi“ i da „lupa po prstima“ ako „drugovi“ traže „kolače“ i „meso“ za ručak, podilazeći tako seljačkom mentalitetu i iskustvom stečenom strahu u narodu da se vlast ne „pokvari“.⁸⁹⁾

Osnivački kongres NFJ usvojio je Statut koji je definisao NFJ kao „opštenarodni antifašistički demokratski pokret naroda Jugoslavije“ (čl. 1 Statuta). Narodni front Jugoslavije označen je za osnovnu političku snagu u izgradnji Demokratske Federativne Jugoslavije. Širina NFJ obezbeđivala se članom 2 Statuta, u kome je stajalo da član NFJ može

⁸⁷ Isto, Referat D. Jovanovića.

⁸⁸ Isto, Program NFJ.

⁸⁹ Isto, Referat D. Jovanovića.

biti svaki „čestiti i slobodoljubivi građanin“, koji je uživao građanska i biračka prava u DFJ, usvajao i radio na ostvarenju načela sadržanih u Programu i Statutu NFJ. Svaki član Narodnog fronta morao je da radi kao član jednog od odbora Narodnog fronta. '1

Članovi NFJ morali su da prihvate osnovna akta: Program i Statut; svaki član NFJ morao je da bude član jednog odbora NFJ; članovi su uplaćivali prilog prema materijalnim mogućnostima. Samim tim što su pripadnici Narodnog fronta morali da rade u mesnim organizacijama, obezbeđivala se kohezija organizacije. Organizacija je bila izgrađena na principu federalizma kao i organizacija vlasti u DFJ, odnosno FNRJ. Kongres su sačinjavali delegati Narodnog fronta svih federalnih jedinica. Za Savezni odbor svaki zemaljski odbor predlagao je Kongresu isti broj članova, čime se isključivalo nadglasavanje. Najviši organ Narodnog fronta pojedinih federalnih jedinica bio je zemaljski kongres. U okviru Narodnog fronta mogle su da se nalaze i masovne organizacije; sindikalne, omladinske, ženske, zadružne, kulturne i druge ako su prihvatale Program i Statut Narodnog fronta. Ove organizacije, učlanjene u Narodnom frontu Jugoslavije, imale su statut tzv. kolektivnih članova, ali je i njihovo članstvo moralo da radi u osnovnim organizacijama Narodnog fronta Jugoslavije.^{91'}

Narodni front je, formalno gledano, imao koaliciono obeležje u vrhu organizacije, jer je Statut dozvoljavao postojanje stranaka i grupa u Narodnom frontu Jugoslavije. Čl. 3. Statuta predvideo je da u NFJ mogu postojati organizovane i političke grupe i stranke sa svojim organizacijama, ako su prihvatale Program i Statut Narodnog fronta i njihovi članovi ujedno bili i članovi odbora Narodnog fronta. Po čl. 14 grupe i stranke koje su bile učlanjene u Narodnom frontu zadržavale su i ubuduće „individualnost“ u Narodnom frontu. Ova strana organizacije NFJ ukazuje na koalicionu strukturu jer su u NFJ jedno vreme postojale stranke i grupe (sve do 1948. godine), preko svojih predstavnika bile zastupljene u odgovarajućim telima i komisijama organizacije, donosile svoje proglose, održavale sednice rukovodstva, izdavale svoje listove (Jugoslovenska republikanska stranka *Republiku*). No, postojala je i realna strana ovog pitanja. Članovi ovih stranaka i grupa morali su da rade u mesnim odborima Narodnog fronta koji nisu bili sastavljeni po stranačkom merilu. Ove grupe nisu uspele da se organizaciono obnove posle rata i izrastu u efektivnije činioce političkog života Jugoslavije, jer se njihovo članstvo, nezavisno od stava rukovodstva od ranije, najvećim delom nalazilo u Narodnom frontu. One su bile posebno bez uticaja u Armiji, sudstvu, organima bezbednosti, aparatu vlasti, u izdavačkoj delatnosti i štampi. Prilikom obrazloženja Statuta, referent o ovom aktu dr Zlatan Sremec odbacivao je tezu da je Narodni front bio koalicija vrhova, i uopšte koalicija, jer je takva formacija obično stvarana kao privremena kombinacija.^{92'}

⁹⁰⁾ Isto, F-1, Statut NFJ.

⁹¹⁾ Isto.

¹¹²⁾ Isto, Referat dr Zlatana Sremeca.

Stranačka i grupna šarolikost Narodnog fronta Jugoslavije posle oslobođenja, izazvana međunarodnim obzirima i unutrašnjim procesima o celishodnosti širine Narodnog fronta, nije dovela u pitanje njegovu jedinstvenost i organizacionu čvrstinu. Predstavnici ovih grupa ušli su u Narodni front u završnoj fazi rata, učestvovali u radu Narodnog fronta, pozdravili Kongres i prihvatili njegove fundamentalne akte: Program i Statut. U ime „zemljoradnika” izjavu u tom smislu pročitao je Milan Popović, naglašavajući da Savez zemljoradnika (Zemljoradnička stranka) stoji na načelu privatne svojine, malog i srednjeg poseda. Po tom govorniku zemljoradnici su bili u JNOF-u i pre 14. marta 1945, kada su oni i formalno ušli u Narodni front Jugoslavije. Održavajući „kontinuitet progres”, zemljoradnici su se čak upoređivali sa KPJ, koja se u periodu između dva rata borila ilegalno, a zemljoradnici legalno. Za taj kontinuitet govorilo je navodno to što su bili protiv Vidovdanskog ustava, stranka u opoziciji, jugoslovenska po rasprostiranjju, istupali protiv „šovinističko-plemenskih” i verskih netrpeljivosti i razmirica. Sava Kosanović pozdravio je Kongres u ime Samostalne demokratske stranke. U ime Socijal-demokratske stranke Jugoslavije Veljko Kovačević je dao izjavu da smatra Narodni front „nužnošću sadašnjice”, da ponese misiju obnove, na temeljima jednakosti i ravnopravnosti naroda Jugoslavije i stvarne demokratije. Ova stranka tražila je demokratizaciju u svim oblastima državnog i društvenog života, istupala za poštovanje narodne tradicije i za demokratski poredak koji ne može da postoji bez osnovnih sloboda. Franjo Gaži, prvak HRSS, još jednom je osudio Mačeka, založio se za bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata u Hrvatskoj i podržavao napore NFJ u ime „hrvatskog seljačkog naroda”. On je patetično isticao da su članovi HRSS svoju izjavu na ovom Kongresu pisali „krvlju i krvlju zapečatili”. Vlado Zečević, govoreći u ime „demokrata”, koji su pripadali Narodnom frontu, osporavao je valjanost Glavnog odbora Demokratske stranke Milana Grola, ističući da se nije sastao od 1938. godine. Za Vladimira Simića oživotvorenje osnovnih načela Narodnog fronta predstavljalo je „bitnost” političkog verovanja republikanaca od samog nastanka Jugoslovenske republikanske stranke. Program i Statut NFJ prihvatili su u ime grupe „Napred” Milivoje Marković, Frane Frol u ime HRSS, Rade Pribičević u ime Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a. Ispred Saveza zemljoradnika govorio je Marko Vujačić, Narodne seljačke stranke Radomir Todorović, a u ime Izvršnog odbora HRSS-a Ante Martinović. U ime radikala u Narodnom frontu Mihajlo Đurović je isticao da oni nemaju druge političke organizacije sem organizacije „JNOF-a”. Po njemu, radikali su usvajanjem Programa i Statuta izvršili svoje političke obaveze. Program i Statut u ime KPJ prihvatio je na kongresu NFJ Milovan Đilas, ističući da će se KPJ boriti za ostvarenje Programa i Statuta NFJ.⁹³⁾

© Isto, Diskusija o Statutu.

Srbija kao složena federalna jedinica

Velika antifašistička narodnooslobodilačka skupština Srbije (SNOS) održana je u oslobođenom Beogradu 9-12. novembra 1944. godine. Izabrano je 989 delegata, od kojih je zasjedanju prisustvovalo 883. Formalnu inicijativu za održavanje Skupštine dao je Glavni narodnooslobodilački odbor Srbije, osnovan novembra 1941. godine na oslobođenoj teritoriji zapadne Srbije („Centralni odbor za oslobođene teritorije“).

Prenošenjem težišta borbi u Srbiju postalo je akutno obrazovanje Jedinštenog narodnooslobodilačkog fronta (JNOF-a) i „Saveta“ (skupštine) Srbije. Obrazovanje „Saveta“ tražio je i CK KPJ, ali se datum održavanja skupštine za izbor ovog „Saveta“ menjao. Nije se, takođe, znalo ni mesto u kome bi se ova skupština održala. Blagoje Nešković je održavanje skupa vezivao za uspostavljanje veze između jugoistočne Srbije sa Sumadijom i Kosmajem. Polovinom jula 1944. javljeno je CK KPJ da će se „kongres za Srbiju“ održati 1. septembra 1944.⁹⁴ Pripremajući ovu skupštinu, CK KPJ za Srbiju obavestio je delegacije iz niškog, pirotskog, vranjskog, leskovačkog, topličkog i rasinskog okruga da budu spremne za 12. septembar 1944. godine. Planirano je da se sastanak održi na teritoriji Jablanice - Toplice. Pokrajinsko rukovodstvo je računalo da se delegati iz ostalih krajeva Srbije uzmu iz vojnih jedinica ili da ih odredi CK KPJ i uputi avionima. No, ni time nije bilo definitivno utanačeno mesto održavanja ove skupštine, jer je Sreten Zujović Crni, koji je išao sa jedinicama Peka Dapčevića, smatrao da skupština treba da se održi u zapadnoj Srbiji. Po prvobitnom dogovoru sa CK KPJ, Glavni narodnooslobodilački odbor (GNOO) Srbije trebalo je da se pretvori u Glavni odbor NOF-a, a potom obrazuje „Savet“. Preinačavanjem ove odluke rešeno je da zasjedanje sazove GNOO Srbije i da se na njemu pretvori u „Savet“ izborom novog Predsedništva i članova „Saveta“. Predstojeće zasjedanje pretvoreno je u konferenciju predstavnika okruga zaječarskog (160), niškog (60), kruševačkog (96), prokupačkog (20), na kojoj su izabrani delegati za skupštinu.⁹⁵ Skupština Srbije naknadno je zakazana za 10. oktobar, ali još nije bilo utvrđeno mesto njenog održavanja.⁹⁶ Nagađanje oko održavanja skupštine prekinuo je maršal Tito, javljajući 5. oktobra 1944. da zadržava za sebe pravo da odredi vreme i mesto ovog zasjedanja, misleći pri tom najverovatnije na Beograd.⁹⁸

U toku priprema za obrazovanje Narodnooslobodilačkog fronta, PK Srbije izradio je „osnovu“ i „pravilnik“ buduće organizacije. Ovu „osnovu“ kritikovao je Sreten Žujović, zbog opasnosti da se organizacija

⁹⁴) ACKSKJ, CK KPJ, K-25, B. Nešković - CK KPJ od 9. avgusta 1944. Reg. br. 213; Isto, R. Dugonjić - CK KPJ, 16. juli 1944, Reg. br. 193.

⁹⁵) Isto, K-26, B. Nešković - CK KPJ, 6. IX 1944.

⁹⁶) Isto, B. Nešković - CK KPJ, 19. IX 1944.

⁹⁷) Isto, A. Ranković - J. B. Titu, 3. X 1944.

⁹⁸) Isto, Tito - A. Rankoviću, 5. X 1944.

ne „stegne“, smatrajući da ona treba da proizlazi iz „masa“. Pored opasnosti od sektaštva, koje se ogledalo u „neprivlačenju“ rodoljuba, Blagoje Nešković je video i opasnost od „nesavlađivanja“ svih onih koji su u leto 1944. prilazili narodnooslobodilačkom pokretu. Razmatrajući njihove motive, Nešković je isticao da su jedni prilazili NOP-u zato što su bili „pošteni“, drugi što nisu imali drugi izlaz, a treći (četnici) po naređenju svojih pretpostavljenih.“) PK Srbije istovremeno je očekivao da Dragoljub Jovanović zatraži da uđe u Narodnooslobodilački front kao predstavnik nezavisne stranke, ali je odlučno bio protiv stvaranja NOF-a na bazi koalicije.

Još neobnovljena partijska organizacija Srbije suočila se krajem leta 1944. sa velikim prilivom novih boraca i građana koji su pristizali na oslobođenu teritoriju, što je problem rukovodećih kadrova postavilo u prvi plan. Blagoje Nešković, tim povodom, javlja CK KPJ: „Mi nemamo dovoljno kadrova, ni vojnih, ni političkih da obuhvatimo ovoliku vojsku. Prisiljeni smo da za komandire postavljamo ljude koji prvi put uzimaju pušku u ruke. Takva vojska neće biti sigurna, što nam je pokazala i ofanziva koju smo ovde preživeli. Trebalo bi nam slati bar iz Italije sve prezdravele ranjenike i bolesnike iz svih krajeva Jugoslavije“... „Iz Crne Gore mogli bi da tražite za nas sav višak partijskih rukovodilaca, jer su nam potrebni za naše okružne i sreske komitete“.¹⁰⁰⁾

Zasedanje Velike antifašističke narodnooslobodilačke skupštine Srbije održano je u Beogradu 9-12. novembra 1944. Skupštinu su pozdravili: dr Ivan Ribar, kao predsednik AVNOJ-a, general-lajtnant Arso Jovanović u ime Vrhovnog štaba NOV i POJ, Milovan Đilas u ime CK KPJ, Edvard Kardelj u ime Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta i slovenačkog naroda, Andrija Hebrang u ime ZAVNOH-a, Mitar Bakić kao predstavnik crnogorskog naroda, Dimitar Vlahov, predstavnik makedonskog naroda. Jovan Veselinov je u ime vojskovođaške delegacije istakao da „naš slovenski narod, naročito Srbi u Vojvodini, koji su čvrsto povezani sa svojom braćom s ove strane Save i Dunava, žele da budu u što boljim odnosima sa braćom Srbijancima, sa slobodnom demokratskom Srbijom...“ U ime Srba iz Hrvatske govorio je dr Rade Pribićević... „Odmah nekako iza početka Francuske revolucije“, po Pribićeviću, Srbija je stala na čelo oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije i svih balkanskih naroda, i tu zastavu slobode nije ona nikada do danas ispustila. To je Srbija Prvoga ustanka, Srbija socijalizma Svetozara Markovića, Srbija 1903. godine, Srbija tri rata od 1912-1918. i Srbija partizanske Narodnooslobodilačke borbe od 1941-1944. godine. Za sve to vreme ona je vodila ratove, dizala bune protiv stranih napadača i ugnjetača i protiv domaćih silnika, - kako narodna pesma kaže: Hrani sina i šalji na vojsku, Srbija se umiriti ne može...“ Skupštinu je u ime Glavnog štaba Srbije pozdravio general-lajtnant

⁹⁹⁾ Isto, B. Nešković - CK KPJ, 6. IX 1944.

¹⁰⁰⁾ Isto.

Koča Popović. Koča Popović je govorio i o značaju srpskih jedinica koje su 1941. prešle Lim i Drinu i učestvovala u stvaranju NOVJ. Na ASNOS-u je govorio i Tito. Skupštinu su pozdravili predstavnici bugarske delegacije - Dobri Terpešev i general Blagoje Ivanov.¹⁰¹⁾

Delegati za Veliku antifašističku narodnooslobodilačku skupštinu Srbije predstavljali su grad Beograd, te kragujevački, kraljevački, požarevački, mladenovački, pirotski, šabački, leskovački, niški, čačanski, kruševački, vranjski, moravski, toplički, valjevski, timočki i užički okrug. Izveštaje su podneli: dr Blagoje Nešković o radu Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Srbije i o radu predstavnika Glavnog odbora Srbije na drugom zasjedanju AVNOJ-a, Aleksandar Ranković o političkom položaju Srbije i zadacima Velike antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije, Petar Stambolić o izgradnji i zadacima narodnooslobodilačke vlasti u Srbiji, Sreten Žujović o privredi i privrednim zadacima Srbije.

Usvojen je predlog odluke o konstituisanju Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije, kao vrhovnog zakonodavnog i izvršnog organa državne vlasti demokratske Srbije. Izabrano je Predsedništvo Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije: dr Siniša Stanković, *zv.* predsednika, za potpredsednike - Aleksandar Ranković, St. Simić, R. Grujić, sekretari - Petar Stambolić i dr Milorad Vlajković, a za članove: Spasenija Babović, Mila Belovuković, Milan Bošković, Stanislav Bošković, dr Vojislav Dulie, Života Đermanović, inž. Mihailo Đurović, Sreten Žujović, Vlada Zečević, Živko Jovanović, Radivoje Jovanović, Svetozar Krstić, Milovan Krđić, Momčilo Marković, Dobrica Matković, Milosav Milosavljević, Mitra Mitrović - Đilas, Petar Mudrić, dr Blagoje Nešković, Živojin Nikolić, Slobodan Penezić, dr Milivoje Perović, Moša Pijade, Koča Popović, inž. Milentije Popović, Vladislav Ribnikar, Pavle Savić, Milan Smiljanić, Mita Stanisavljević, Luka Stojanović, inž. Mijalko Todorović, Radomir Todorović, Životije Cvetković, Mihajlo Švabić.

Velika antifašistička narodnooslobodilačka skupština Srbije donela je Odluku o odobrenju rada Glavnog NOO Srbije. U čl. 1 te Odluke stoji da skupština, kao najviše predstavničko telo naroda, utvrđuje da je GNOO u toku narodnooslobodilačke borbe prerastao iz najvišeg organa borbenog jedinstva Srbije u privremeni vrhovni organ narodne vlasti Srbije. Istovremeno se odobrava i potvrđuje rad GNOO u toku narodnooslobodilačke borbe, mada se on ugasio istog meseca kada je osnovan, novembra 1941. godine. Skupština odobrava i rad predstavnika Srbije na drugom zasjedanju AVNOJ-a. Odluka o konstituisanju ASNOS-a u vrhovni zakonodavni i izvršni organ državne vlasti demokratske Srbije ima ustavotvorni karakter. Skupština je odlučila da se GNOO Srbije proširi i rekonstruiše u Antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja Srbije, koja predstavlja vrhovni organ državne vlasti

¹⁰¹⁾ Zasedanje Velike antifašističke narodnooslobodilačke skupštine Srbije 9-12. novembra 1944, Sten, beleške, Beograd.

demokratske Srbije. Time se uspostavljao kontinuitet između najvišeg organa vlasti ustaničke Srbije, obrazovanog novembra 1941, u vreme kada se Vermaht nalazio pod Moskvom, i ASNOS-a stvorenog u gotovo već oslobođenoj Srbiji.

Velika antifašistička narodnooslobodilačka skupština Srbije izabrala je Prvu antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja (ASNOS). ASNOS je vršio izvršnu vlast preko Predsedništva i narodne vlade Srbije po njenom obrazovanju, aprila 1945. godine. Velika skupština donela je odluke o ustanovljenju Suda za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti, o uspostavljanju Zemaljske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, o osnivanju Privredne banke Srbije. Izabrano predstavništvo ASNOS-a donelo je 1. decembra 1944. Odluku o ustrojstvu i poslovanju NOO i NO skupština demokratske Srbije.

Konstituisanje Srbije kao složene federalne jedinice ometale su sledeće okolnosti.

1. Komunistička partija Srbije još nije bila konstituisana, iako je o tome postojao zaključak Politbiroa CK KPJ iz 1943, odnosno 1944. god.

2. Na Kosovu je decembra 1944. godine izbila oružana pobuna masovnih razmera koja je dovela do zavođenja Vojne uprave, do teških borbi i vojnog kršenja „balističke“ sile polovinom februara 1945. godine. Albanska pobuna je bila inspirisana od strane Druge prizrenske lige u ime odbrane etnički čiste i velike Albanije koju je stvorio italijanski i podržavao nemački okupator posle kapitulacije Italije. I pored razbijanja „balista“ silom NOVJ i militarizacije vlasti u zimu 1945, na području Kosova i Metohije zadržale su se razbijene grupe koje su i dalje ostvarivale uticaj u Rugovskoj klisuri, u predelu planine Čičevce i na drugim područjima Kosmeta.

3. Naredbom vrhovnog komandanta Tita zavedena je oktobra 1944. Vojna uprava za Banat, Bačku i Baranju (BBB).

Srbija se nije mogla organizovati kao složena federalna jedinica dok se ne održi osnivački kongres KP Srbije, koji je trebalo da objedini u jedinstvenoj partijskoj organizaciji do tada separatne partijske organizacije Srbije, Vojvodine i Kosmeta. Dok su sve ostale federalne jedinice uglavnom znale svoj unutrašnji izgled, granice i sastav, dotle je prošlo više od jedne godine dok Srbija nije konstituisana u obliku koji je potvrđen Ustavom FNRJ i Ustavom NR Srbije.

Osnivanje KP Srbije prvi put je pomenuto na sastanku Politbiroa CK KPJ u Jajcu oktobra 1943,¹⁰²⁾ zatim juna 1944. na Visu¹⁰³⁾ a ostvareno na osnivačkom kongresu KP Srbije održanom maja 1945. u Beogradu. Kongres je održan u oslobođenom Beogradu bez publiciteta, u konspirativnim uslovima. Posle oslobođenja Beograda održavanje osnivačkog kongresa KP Srbije je odlagano, najverovatnije zbog još

¹⁰²⁾ ACKSKJ, Fond CK KPJ, 1943.

¹⁰³⁾ Osnivački kongres KP Srbije, 27.

nerješnog statusa Vojvodine i Kosova i Metohije, pa i samim tim i neizgrađene Srbije kao složene federalne jedinice DFJ.

Ako se i apstrahujemo od konkretnih okolnosti koje su uticale na zakašnjavanje održavanja ovog Kongresa, izgleda da je jedan od značajnih razloga višegodišnjeg odlaganja bio vladajući sovjetski uticaj vezan za način organizacije SKP(b). Po shvatanjima nekih publicista i istoričara, koja nam izgledaju prihvatljiva, organizacija Rusije u sklopu SKP(b) takođe nije bila uređena na nacionalnom principu, mada je činila najbrojniju partijsku organizaciju, što je opredeljivalo tvorce statuta da za nju važe odredbe SKP (b). „U sastavu naše partije ulaze kompartije saveznih republika Ukrajine, Belorusije, Kazahstana, Uzbekistana, Gruzije, Jermenije, Azerbejdžana, Turkmenistana, Tadžikistana, Kirgizije, Litvanije, Letonije, Estonije, Moldavije, i Karelo-Finske SSSR. Ali te kompartije ne ulaze u SKP (b) s pravima samostalnih partija, već s pravima oblasnih organizacija SKP (b)..”¹⁰⁴ Nešto slično moglo je važiti i za srpsku partiju u okviru KPJ, tim pre što je i u jugoslovenskom slučaju srpska nacija bila 16 puta veća od najmanje „nacije” u Jugoslaviji.

Između baze i vrha partijske piramide SKP(b) nalazila su se srednja partijska rukovodstva u vidu stupnjeva na teritorijalnom principu od organizacije opština do oblasti i republika. Struktura partijske organizacije je od Osme partijske konferencije, u decembru 1919. godine, bila određena državno-administrativnom podelom zemlje. Ovakva organizacija SKP (b) „poslužila (je) i kao prototip za organizaciju svih komunističkih partija”. Statuti doneti od Osme sveruske partijske konferencije na XI kongresu partije, XII partijskoj konferenciji, na XIV, XVII i XVIII kongresu partije nisu menjali „niti ukidali organizacione principe boljševizma”, izražene u statutu. Član 43 Statuta SKP (b) usvojenog na XVIII kongresu SKP (b) predviđao je: „Najviši organ oblasne, pokrajinske, republičke partijske organizacije jeste oblasna, pokrajinska partijska konferencija ili kongres komunističke partije savezne republike, a u razdoblju između njih, oblasni komitet, pokrajinski komitet, CK komunističke partije savezne republike. U svojoj delatnosti oni se rukovode odlukama SKP (b) i njenih rukovodećih organa”.¹⁰⁵

Pored političkih odluka Kongresa KP Srbije u smislu prevazilaženja postojeće nesrazmere nacionalnog sastava u budućnosti, CK KP Srbije u daljem radu preduzimao je i druge organizacione mere. Jedna od takvih je i primena blažih merila za prijem pripadnika šiptarske (albanske) manjine u Partiju. U dokumentu Mere i predloži za jačanje partijskih organizacija Srbije (8. juna 1946) pod II stoji: „Da bi se Partija čvršće povezala s najmnogobrojnijom, a politički najzaostalijom nacionalnom grupom na Kosmetu treba da se razlikuje od partijskih organizacija u drugim delovima, tj. da se u partijsku organizaciju

¹⁰⁴ „Partijska izgradnja”, br. 5-6 za 1940 - Prevod, Materijali i dokumenti, II, 13.

¹⁰⁵ B. Đurović, Transformacija boljševičke partije nakon oktobra 1917-1924, Beograd, 1969, 139.

primaju i šiptarske mase mnogo šire nego što se obično učlanjuje. To je jedini način da se partijska organizacija na Kosmetu šire poveže sa šiptarskim masama i time izmeni svoj nacionalni sastav. Međutim, u Vojvodini treba razbiti sektaštvo u odnosu na primanje Hrvata i nacionalnih manjina u partijsku organizaciju, zadržavajući obična meri-

n i 106)

Osnivački kongres KP Srbije u svojoj rezoluciji založio se za najpotpunije ostvarenje nacionalnih prava svih nacionalnih manjina koje žive u Srbiji, u Vojvodini, na Kosovu i Metohiji. U učvršćivanju odnosa između srpskog naroda i Šiptara (Albanaca) na Kosovu i Metohiji gledalo se kao na „sponu“ koja će „povezati narode naše zemlje sa narodom Albanije“. Takva politika je u suštini već menjala raniju poziciju Srbije prema Kosovu, uslovljavajući početak iseljavanja, izražavajući u suštini novu nacionalnu politiku KPJ, ideologiju internacionalizma kao vladajuću politiku onoga vremena, spoljnopoličke koncepcije nove Jugoslavije i planove stvaranja balkanske federacije. To je u izvesnom smislu i rečeno pod tač. II Rezolucije kongresa, gde stoji: „Jačanje naše nove države, demokratske federativne Jugoslavije, jeste najvažniji zadatak svih naroda koji u njoj žive. *Zato se pred Komunističkom partijom Srbije postavlja kao osnovni zadatak borba protiv šovinističkih i hegemonističkih tendencija, i to uglavnom velikosrpskih*, (podvukao B. P.) borba za bratski odnos među svim nacionalnim grupama koje žive u Srbiji, Vojvodini, na Kosovu i u Metohiji, borba za najpotpunije ostvarenje nacionalnih prava svih nacionalnih manjina koje žive u Srbiji, Vojvodini, na Kosovu i u Metohiji. Istovremeno, Komunistička partija Srbije i dalje će se najodlučnije boriti za čuvanje bratstva, jedinstva i ravnopravnosti svih naroda Jugoslavije“.¹⁰⁷

Primetna kritika „velikosrpskog hegemonizma“ je samo delimično razumljiva kao rezultat strahovitih sukoba u ratu, bratoubilačkih sukoba, koje je KPJ prevazilazila antitezom politike bratstva i jedinstva, pa i posebne odgovornosti srpskog naroda za međunacionalne odnose, kao najvećeg naroda u Jugoslaviji i federalne jedinice sa brojnim manjinama, ali se slogan o „velikosrpskom hegemonizmu“ pretvarao u trajnu hipoteku, kao da srpski komunisti nisu sudelovali u stvaranju nove jugoslovenske federacije.

Osnivački kongres KPJ za Srbiju u tom smislu je bio više nego karakterističan. Od KP Srbije se tražilo da se zalaže za „najpotpunije ostvarenje nacionalnih prava svih nacionalnih manjina koje žive u Srbiji, Vojvodini, Kosovu i Metohiji“. Za najznačajniji uspeh KP Srbije označena je izolacija „velikosrpske reakcije u Srbiji“. Komunisti Srbije raspoznavali su se po borbi protiv vlastitog hegemonizma i šovinizma, kao da šovinizma nije bilo i na strani drugih naroda i nacionalnih manjina. Taj strah od srpske prevlasti i majorizacije Srba nastavio je

¹⁰⁶) ACKSKJ, OIU, XXVIII, Mere i predloži za jačanje partijske organizacije, 8. jun 1946, Reg. br. 12922.

¹⁰⁷) Osnivački kongres KP Srbije, 226.

da živi i posle rata, kao i u ratu i pre rata. Ideja o hegemoniji najvećeg naroda koja plaši ostale narode bila je slična situaciji sa Rusijom, mada je Staljin u SSSR-u iz razloga političkog pragmatizma išao posle rata u drugu krajnost, ističući snagu i patriotizam Rusa kao da ga nisu pokazivali i drugi narodi, čak unoseći ime Rusije u himnu Sovjetskog Saveza. „Velikosrpstvo“ je bilo strašilo i najveća politička opasnost koja se nemilosrdno osuđivala u praktičnom političkom radu i u ideološkim analizama. Otuda se bez velikog rizika po političku sudbinu pojedinaca nije mogao, niti smeo istaknuti nijedan srpski nacionalni problem vezan za sudbinu srpskog naroda u ratu počev od genocida do zabrane povratka naseljenika na Kosovo i Metohiju, nezavisno od načina na koji je dobio zemlju sa koje je bio oteran bez prava da je sa oslobođenjem ponovo posedne.

Revnosnost komunista u nacionalnoj politici otkriva i odnos prema Vlasima na Osnivačkom kongresu KP Srbije. Posle drugog svetskog rata u Srbiji je bilo 93.440 stanovnika koji su se deklarirali da im je maternji jezik vlaški i cincarski, najviše u istočnoj Srbiji - Ključu, Poreču, Zviždu, Homolju, oko Bora i u Krajini, gde su činili većinu, zatim u Crnoj Reci, oko Zaječara, u Golubačkom podunavlju, Braničevu, Stigu, Mlavi, Resavi i nešto u Pomoravlju. U Požarevačkom okrugu oko 350.000 stanovnika bilo je blizu 150.000 Vlaha. Oni su činili većinu u homoljskom srezu, dok su srezovima golubačkom, mlavskom, pomoravskom sačinjavali polovinu ukupnog broja stanovnika. Njihov kulturni nivo bio je veoma nizak, a 1941. su se izjašnjavali kao Srbi, budući saživljeni sa srpskim narodom. Smatrajući sebe Srbima, oni su primili i srpske narodne običaje (slavu itd.). Ulazeći u četničke odrede Vlasi su se takođe borili za srpstvo. Na Osnivačkom kongresu postavljalo se pitanje narodnosne grupe Vlaha, čiji je jezik bio veoma siromašan (oko 3000 reči). Milovan Đilas je reagovao u tom smislu da im treba dati škole da na svom jeziku razvijaju i obogate svoju individualnu kulturu.¹⁰⁸⁾

Revnosnost u rešavanju nacionalnog pitanja čak i ovakvih narodnosnih grupa, čiji su pripadnici, naročito muškarci koji su služili vojsku govorili srpski, kao i deca, za razliku od žena i starijih čeljadi, samo govori do kojeg je stepena išlo komunističko čistunstvo u priznavanju nacionalnih razlika i u podupiranju emancipativnih procesa, bar kada je bila reč o Srbiji, jer na slične pojave ne nalazimo u Makedoniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini. Taj strah od velikosrpskog hegemonizma prožimao je i misao i politiku komunističkih kadrova koji su strahovali da se pod srpskim narodom ne ostvare asimilativni procesi drugih narodnosti.

Sve dok nisu dovršene diferencijacije u Srbiji i Hrvatskoj, gde su još preostajale odsudne bitke, nije se postavljalo pitanje Vojvodine kao

¹⁰⁸⁾ Isto, 46-48. ,

autonomne pokrajine. Nije se smelo otvarati pitanje kome pripada Vojvodina, jer je moglo doći do reakcije oko toga ko čepa „Srpstvo”. Tito je marta 1944. pisao u „Novoj Jugoslaviji” da će i Vojvodina, kao i druge oblasti koje pretenduju na to, dobiti najširu autonomiju, ali pitanje autonomije i pitanje kojoj će federativnoj jedinici dotična pokrajina biti pripojena zavisi od samog naroda, odnosno njegovih predstavnika, kada se posle rata bude rešavalo o definitivnom državnom uređenju.¹⁰⁹

Iz ovoga proizilazi da se o njoj nije razmišljalo kao o federalnoj jedinici, ili kao autonomiji direktno vezanoj za Savez, to jest jugoslovensku federaciju, već kao o delu neke federalne jedinice. Formalno gledano to je mogla biti bilo koja jedinica koja se graničila sa Vojvodinom - Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Srbija. Međutim, logično je bilo da je reč isključivo o Srbiji iz brojnih razloga. Na to su upućivali istorijska tradicija, većina srpskog stanovništva u Vojvodini, duhovne veze, nasleđe u sferi umetnosti i narodnog stvaralaštva, zaleđe Beograda, veze Srema i Zemuna kao predgrađa Beograda, vezanost Banata za Srbiju. Nemci su se povukli, iselili ili bili deportovani u logore. Prema Vojvodini je tekao i kolonistički talas srpskog sveta, uglavnom koji je trebalo da pojača nacionalni sastav prema Mađarskoj i Rumuniji, da zameni iseljene i logorisane Nemce, pojača novi poredak, njegov sistem vlasti, slabeći istovremeno „srpstvo” u zapadnim delovima Jugoslavije.

U isto vreme, marta 1944, Moša Pijade je u predlogu Deklaracije o narodnoj vlasti i pravima građana predviđao da Glavni NOO Vojvodine dobije naziv Pokrajinskog AVNO-a Vojvodine i izda deklaraciju u odgovarajućem smislu, ali do toga nije došlo.¹¹⁰ Iz jedne direktive CK KPJ od 18. septembra 1944, neposredno uoči Titovog odlaska u Moskvu, upućene PK KPJ za Vojvodinu, bilo je rečeno da treba nastojati da se što pre sazove Antifašistička skupština narodnog oslobođenja Vojvodine (ASNOV) na čelu sa Predsedništvom, kao nosilac zakonodavne i izvršne vlasti u autonomnoj Vojvodini, ali ona nije ostvarena. Oživotvorenjem ove ideje Vojvodina bi tek postala konstituent federacije. U odnosu na tekući razvitak ova direktiva je bila suprotna ostvarivanju autonomije Vojvodine u okviru jedne od federalnih jedinica, u stvari Srbije.

Srbija se konstituisala kao posebna federalna jedinica demokratske federalne Jugoslavije na Velikoj antifašističkoj narodnooslobodilačkoj skupštini Srbije novembra 1944. godine, ali ona tada nije postala i složena federalna jedinica. U vreme održavanja „Velike skupštine” nije bilo rešeno pitanje budućeg položaja Sandžaka, Kosova i Metohije i Vojvodine i njihovog odnosa prema Srbiji. Srbija se u to vreme sastojala od 16 okruga, koji su bili podeljeni na srezove, iako sreske i okružne skupštine nisu bile izabrane.

¹⁰⁹) J. B. Tito, Značaj odluka AVNOJ-a za daljni razvoj naše borbe i stvaranje federativne državne zajednice, Nova Jugoslavija, 1. mart 1944.

¹¹⁰) ACKSKJ, Fond AVNOJ-a, 1944/17.

Aleksandar Ranković je na Velikoj antifašističkoj narodnooslobodilačkoj skupštini Srbije isticao da se u Vojvodini začela nova srpska kultura; da u njoj živi izmešano stanovništvo; da ona ima posebne istorijske i druge osobenosti; da u Vojvodini žive većinom Srbi i da su oni krvlju i tradicijama povezani sa Srbima u Srbiji. Pitanje Vojvodine, prema Rankoviću, imao je da reši sam narod Vojvodine, i to tako što će istovremeno učvrstiti vezu sa Srbijom i obezbediti sebi ona posebna prava koja proizilaze iz specifičnog položaja Vojvodine. Iz ovoga posebno proističe da će Vojvodina osigurati autonomni položaj u sklopu Srbije. Na to upućuje i izlaganje Jovana Veselinova na Prvoj pokrajinskoj konferenciji JNOF-a Vojvodine. Novi Sad je smatran „srpskom Atinom“, a kulturni činoci Vojvodine su jedan od najvažnijih kulturnih konstituenata srpske kulture. Vojvodina je na osnovu volje delegata svih opština ušla 1918. u Jugoslaviju preko Srbije. Jovan Veselinov je na Prvoj pokrajinskoj konferenciji JNOF-a Vojvodine, održanoj u Novom Sadu 11. decembra 1944, rekao: „Mi govorimo o Vojvodini kao autonomnoj jedinici. Iz tog se vidi da Vojvodina neće imati isti položaj u državi kao što ga imaju federativne jedinice: Hrvatska, Srbija, Slovenija itd. Autonomna Vojvodina biće u sastavu jedne od federalnih jedinica naše demokratske Jugoslavije“. Veselinov je toga decembra 1944. predviđao „da velika većina naroda u Vojvodini želi da bude u boljim odnosima s našom braćom Srbima.“¹¹¹^

U vreme rešavanja položaja Srbije kao složene jedinice, Srbi su brojno preovlašivali u KPJ. Isto tako, KP Srbije je bila uglavnom srpska, jer je u njenom sastavu 1945. bilo više nego malo članova drugih nacija i nacionalnih manjina. Jugoslovenska federacija je bila tako ustrojena da su Srbi živeli u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Vojvodini i Kosovu i Metohiji. Stoga su se Vojvodina i Kosmet morale naći u sastavu Srbije, jer je inače bilo dosta nemog nezadovoljstva zbog toga što Srbija slabi u novoj državi, te da je rasparčana „na četiri dela“.

Posle osnivačkog kongresa KP Srbije ubrzalo se pitanje razgraničenja između Hrvatske i Vojvodine. Odluke o granicama donesene su u vrhu KPJ, bez konsultovanja naroda i publiciteta, i to kao privremene.

Predsedništvo Glavnog NOO Vojvodine odlučilo je da se u Vojvodini raspišu izbori za narodne odbore 16. maja 1945, ali je Ministarstvo za Hrvatsku Privremene vlade DFJ podnelo predlog Vladi da se izbori odgode, što je zatražio i Glavni NOO Vojvodine, sve dok se ne odrede konačne granice Vojvodine. Baranja je bila izuzeta iz sastava Vojvodine ovom Odlukom, ali se postavljalo pitanje velikog broja naselja u severozapadnoj Bačkoj, pa i samog grada Subotice, u kojima je živio pretežan deo Bunjevaca. U vukovarskom srezu većinu

¹¹¹ Veselinov je i na Velikoj antifašističkoj skupštini novembra 1944. isticao da Srbi u Vojvodini žele da budu u što boljim odnosima sa „braćom Srbijancima sa slobodnom demokratskom Srbijom“. - Zasedanje Velike antifašističke narodnooslobodilačke skupštine, Sten, beleške.

stanovništva činili su Srbi, ali je on pripadao Hrvatskoj, a polovinu vinkovačkog sreza naseljavala je većina Hrvata koja je želela da ostane u Hrvatskoj. Hrvatsko partijsko rukovodstvo odbacivalo je argumentaciju PK KPJ za Vojvodinu da Vukovar i Vinkovci ostanu u sastavu Vojvodine zato što su ti krajevi bili oslobođeni od jedinica NOV Srema i u njima organizovana narodna vlast iz sremskog centra; ono je smatralo da sporni krajevi pripadaju onim federalnim jedinicama u kojima su bili pre invazije neprijatelja aprila 1941. godine. U Vojvodini su se nalazili još neki krajevi na koje je pretendovala Hrvatska (Baranja, zapadni deo Srema), uključujući Suboticu i deo mesta severozapadne Bačke u kojima su pretežno živeli Bunjevci.

Predsedništvo AVNOJ-a izabralo je komisiju za utvrđivanje granice između Vojvodine i Hrvatske, 19. juna 1945. u kojoj su se nalazili: Milovan Đilas, ministar za Crnu Goru Savezne vlade, kao predsednik, Vicko Krstulović, ministar unutrašnjih poslova narodne vlade Hrvatske, Milentije Popović, ministar unutrašnjih poslova narodne vlade Srbije, Jovan Veselinov Žarko, sekretar JNOF-a Vojvodine i Jerko Zlatarić, potpredsednik Okružnog NOO, Sombor.¹¹²⁾

Prilikom razgraničenja između Vojvodine i federalne Hrvatske srezovi zapadnog Srema: vukovarski, vinkovački i županjski pripali su federalnoj Hrvatskoj. Kao nekada u Austro-Ugarskoj, oni su se vodili kao kotari istočne Slavonije. Hrvatskoj je pripala i oblast Baranje. Ona je još maja 1945. odlukom Predsedništva Glavnog odbora Vojvodine bila izuzeta iz sastava Pokrajine. Predstavnici Vojvodine isticali su u ono vreme vrhovno načelo: da teritorija pripada onome ko je oslobodio dotične krajeve; ko je organizovao narodnooslobodilačku borbu u odnosnim krajevima; ustanovio organe vlasti, ali u konkretnom slučaju Hrvatska nije prihvatila izneta načela.

Komisija za privremeno razgraničenje između Vojvodine i Hrvatske podnela je 1. jula 1945. godine izveštaj o obavljenom poslu Predsedništvu AVNOJ-a koje ju je i odredilo 19. juna 1945. godine. Prema tadašnjoj praksi, ovaj organ je samo formalno odredio komisiju, jer se u suštini radilo o partijskoj komisiji. Prilikom razgraničenja iskorišćen je metod obilaska terena, razgovora i raspravljanja sa lokalnim vlastima, predstavnicima političkih organizacija i predstavnicima nacionalnosti. Razgraničenje je bilo privremenog karaktera, s tim da se definitivno razgraničenje sprovede od strane „kompetentnih tela“, jer je bilo određeno „olakšanjem političke situacije na tom prostoru, obezbeđenjem lakšeg funkcionisanja vlasti i bržeg i povoljnijeg razvitka ekonomskog života“, ali je postalo trajno. Prema zaključku ove Komisije, privremena granica između Vojvodine i Hrvatske trebalo je da ide od mađarske granice, rekom Dunav, do međe između Bačkog Novog Sela i Bukina (bačko-palanački srez); odatle preko Dunava između prostora Podgrađe - Ilinci, Adaševci - Mala Vašica, Lipovac - Batrovci, Strošinci - Morović (zajedno sa svojim atarima) - Vojvodini.^{U3)}

¹¹²⁾ Arhiv Josipa Broza Tita, Izveštaj Komisije za razgraničenje Predsedništva AVNOJ-a.

^{U3)} Isto.

Sporne teritorije između Hrvatske i Vojvodine su bile: 1. srezovi: Subotica, Sombor, Apatin, Odžaci - severno i severoistočno od reke Dunava (Bačka); 2. srezovi: Batina, Darda, u slivu između reka Drava i Dunav (Baranja); 3. srezovi: Vukovar, Šid i Ilok - jugozapadno i južno od reke Dunav (Srem). Zanimljivo je kakvo je obrazloženje za ova sporna područja dala ova „Đilasova komisija“.

„Srez Subotica naseljen je u ogromnoj većini Hrvatima. Srez Sombor od slovenskih manjina ima relativnu (neznatnu) većinu Srba i to raspoređenu tako - da Srbi imaju većinu u gradu Somboru, a Hrvati po selima. Relativnu većinu od svih nacionalnosti danas imaju Mađari, a ranije su imali Nemci. U apatinskom srezu relativnu većinu od slovenskog življa imaju Hrvati, a u čitavom srezu od svih nacionalnosti danas Mađari, a ranije Nemci. U srezu Odžaci relativnu većinu imaju Slovaci, zatim Srbi, a u čitavom srezu od svih nacionalnosti Mađari, a ranije Nemci.

Iako je srez Subotica u apsolutnoj većini naseljen kompaktnim hrvatskim stanovništvom, komisija nije mogla doći do zaključka da bi sjeverno od grada Sombora mogao da se uspostavi jedan pojas koji bi zajedno sa gradom Suboticom pripadao Hrvatskoj. Taj pojas bio bi jedna neprirodna tvorevina, koja, iako bi imala ogromnu većinu Hrvata, ne bi bila cjelovito povezana, a Suboticu, kao krupni privredni i kulturni centar, pretvorila bi u periferni grad, čije komunikacije i čitav privredni život struje na jug, a ne na zapad. Uključenje svih pomenutih srezova u Hrvatskoj ne dolazi u obzir iz prostog razloga, što u nekim od tih srezova Srbi imaju relativnu (od slovenskog življa) većinu. Zato je komisija smatrala da čitava ova teritorija treba da ostane Vojvodini. Razumije se, ako bi se ova teritorija proširila na sjever preko stare jugoslovensko-mađarske granice i uključila u sebe i Hrvate u prostoru Baje, koji se sada nalaze u Mađarskoj pitanje bi se moralo ponovo uzeti u pretres. Prema tome je pitanje razgraničenja na tome prostoru, sem ostalog, usko povezano sa pitanjem definitivnog utvrđivanja granica Jugoslavije na mirovnim i drugim konferencijama“.

Sto se tiče teritorije srezova Batina i Darda u Baranji, uzeti zajedno, oni su imali, po nalazu Komisije, od slovenskih manjina, relativnu većinu Hrvata. Oba ova sreza, ekonomski i privredno, naginjali su ka zapadu. Prema tome i ekonomski i nacionalni razlozi zahtevali su da ova ova sreza uđu u sastav federalne Hrvatske i iziđu iz Vojvodine, u kojoj su se do tada nalazili.

Ranija teritorija vukovarskog sreza, stoji u izveštaju Komisije, „od slovenskog stanovništva, imala je u sebi većinu Srba. U toku rata, sa razvitkom samog ustanka, ovaj srez je razdvojen u dva dijela i to tako, da je sjeverni dio, neposredno na sever i zapad od Vukovara, zajedno sa selima Bogdanovci, Marinci, Petrovci, Cerić i fabričkim naseljima i selom Borovo pripao Hrvatskoj; južni deo sreza, zajedno sa selima iz

vinkovačkog sreza - Mirkovci, Novi Jankovci, Slavkovci, Oriolik, Komletinci, Nijemci, Donje Novo Selo, Podgrađe, pripao je Vojvodini. Karakteristično je da danas postoje dva vukovarska sreza (kotara) - jedan (sjeverni dio) u Hrvatskoj, a drugi (južni dio) u Vojvodini, od kojih je onaj u Hrvatskoj sa relativnom većinom Srba, a onaj u Vojvodini sa relativnom većinom Hrvata. Važno je istaći da je predratni vukovarski srez, očevidno, jedna veštačka tvorevina, namjerno načinjena, da bi se dobila relativna većina Srba, ne vodeći računa ni o nacionalnim, ni privrednim, ni geografskim uslovima. Ako se pogleda čitav prostor od Vinkovaca i Vukovara do Sida, onda on pretstavlja jedan pojas hrvatskog stanovništva, sa relativno malim brojem Srba, tako da je sjeverni dio vukovarskog sreza (današnji vukovarski kotar u osiječkom okrugu) izolovana srpska oaza u Hrvatskoj. Zato je komisija smatrala, da na ovom prostoru i granica treba da bude istočno od pomenutog hrvatskog^ pojasa, tj. između Sida i Vukovara, selima koja su već pomenuta. Sto se tiče iločkog sreza, iako zapadna sela Šaren-grad i Ljuba, kao i grad Ilok, imaju ogromnu većinu Hrvata, a istočna sela Peštin, Susek, Banoštor i dr. ogromnu srpsku većinu, komisija je smatrala da zasada ne bi ovaj srez trebalo cijepati na dva dijela, nego ga ostaviti u sadašnjem sastavu, s tim što bi pripao Vojvodini. Srez inače, uzet u cjelini, ima relativnu većinu Srba. Ilok je grad i pristanište na Dunavu i njegovo pripojenje Hrvatskoj, zasada bi, zbog daljine administrativnih veza, otežalo njegov razvitak. Poslije sređivanja vlasti, s jedne i druge strane granice, koju predlaže komisija, moglo bi se postaviti pitanje priključenja Hrvatskoj zapadnih sela iz iločkog sreza, kao i grada Iloka. Sada bi to moglo izazvati izvjesne teškoće, to utoliko pre što prilike tamo nisu sređene. Uzimajući u obzir sve te razloge, a naročito ekonomske, komisija smatra, da kao privremeno rešenje treba uzeti da iločki srez u svom sadašnjem sastavu, koji odgovara predratnom, ostane u sastavu Vojvodine."

Iz sastava Vojvodine izuzeti su zapadni Srem sa Vukovarom, Vinkovcima i Županjom, kao i Baranja (sa srezovima Batina i Darda). U slučaju Baranje, isticalo se da taj kraj ima relativnu hrvatsku većinu i da ekonomski gravitira prema Hrvatskoj, iako se oduvek nalazio u Vojvodini. Što se tiče zapadnog Srema, CK KP Hrvatske je još u toku rata smatrao da se Srem nalazi u celini pod vojnim i partijskim rukovodstvom Glavnog štaba Hrvatske i CK KP Hrvatske preko odgovarajućih vojnih i partijskih organa Slavonije, što je u toku rata sprečeno, ali je krajem rata ipak u odnosu na zapadni Srem sprovedeno. Komunistički centar Jugoslavije time je praktično potvrdio teritorijalno razgraničenje na osnovu sporazuma Cvetković - Maček, tim pre što je ovo razgraničenje vođa HSS Maček smatrao privremenim, pa je u nekom smislu predstavljao i priznanje prostiranja vlasti NDH na ove krajeve. Po zaključku Komisije za razgraničenje između Vojvodine i

¹¹⁶⁾ Isto.

Hrvatske, razgraničenje je takođe smatrano privremenim, ali nikada više nije razmatrano.

Izjave o sudbini Vojvodine aprila 1945. bile su više nego jasno određene i već bez ikakvih kolebanja. Vojvodina je svojom voljom ulazila u Srbiju. Jovan Veselinov je na Sedmoj pokrajinskoj konferenciji KPJ za Vojvodinu početkom aprila 1945. u Novom Sadu izjavio da se iz nacionalnog sastava jasno vidi da Vojvodina treba da bude u sklopu federalne Srbije, jer su Srbi činili relativnu većinu u Vojvodini. Na poziv Predsedništva ASNOS-a predstavnici GNOOV-a su kao delegati prisustvovali Prvom vanrednom zasedanju ASNOS-a. Već je Jovan Veselinov na Sedmoj pokrajinskoj konferenciji KPJ za Vojvodinu izneo da će ti delegati biti nešto „više nego gosti“ i da će dati jasniju izjavu u pogledu položaja Vojvodine prema Srbiji. Delegaciju su sačinjavali: Jovan Veselinov, Vasa Stajić, Blaško Rajić (katolički sveštenik iz Subotice koji je pismeno osporavao učešće u delegaciji), dr Aleksandar Moč, Aleksandar Šević, prota Alimpije Popović i drugi. Veselinov je tada izjavio da će pitanje manjina biti rešeno u duhu AVNOJ-a, izuzimajući Nemce koji nisu mogli uživati manjinska i građanska prava.

Konferencija Sedme pokrajinske konferencije jednodušno se izjasnila za uključenje autonomne Vojvodine u federalnu Srbiju. Protiv ovakvog vojvođanskog položaja istupio je predratni autonomaš - Dušan Duda Bošković, koji je ušao u prošireni AVNOJ, odnosno Privremenu narodnu skupštinu avgusta 1945, saglasno Preporuci Krimске konferencije, pretpostavljajući autonomnoj Vojvodini u Srbiji „separatizam Vojvodine“ (Jovan Veselinov). Delegati GNOOV-a dali su na vanrednom zasedanju Narodne skupštine Srbije izjavu o „priključenju Autonomne Vojvodine federalnoj Srbiji“. ASNOS je Rezolucijom od 8. aprila 1945. pozdravio jednodušnu odluku GNOOV-a da Vojvodina kao autonomna pokrajina treba da postane sastavni deo federalne jedinice Srbije. Priznata su prava nacionalnim manjinama. „Mađarsko stanovništvo užiće kao starosedelačko stanovništvo sva građanska prava. Biće kažnjeni samo zločinci i sluge Hortijevog okupatorskog režima“. Skupština je odobravalala stav GNOOV-a u odnosu na nemačko stanovništvo, „koje je u svojoj celini bilo u službi nemačkog fašizma i kome više nema mesta u našoj zemlji, ali građanska prava užiće oni Nemci koji su se borili u partizanskim odredima i u Jugoslovenskoj armiji ili su na drugi način pomagali narodnooslobodilačku borbu..“¹¹⁷⁾

AVNOJ je avgusta 1945. jednoglasno prihvatio odluku Prve skupštine izaslanika naroda Vojvodine o priklučenju Autonomne Pokrajine Vojvodine federalnoj Srbiji. Na Prvoj sednici Predsedništva Glavnog narodnog odbora Vojvodine prilikom rasprave o „obimu autonomije“, Aleksandar Šević je naglašavao „poverenje“, otklanjajući bojazan da „ćemo biti. zaskočeni“. Šević je samim tim smatrao da ne treba sastavljati nikakav pisani akt o autonomiji Vojvodine, a da ubuduće ne

¹¹⁷⁾ Zasedanje Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije i Narodne skupštine Srbije, Sten, beleške, knj. 2, 20.

treba raditi preko saveznih ministarstava već preko vlade federalne Srbije.¹¹⁸⁾

Vojvodina kao autonomija nije bila konstituent federacije i njen sastavni deo, već je u federaciju ulazila preko Srbije kao njena autonomna jedinica.

Smirivanjem prilika u oblasti, Oblasna narodna skupština Kosova i Metohije, održana u Prizrenu, usvojila je Rezoluciju 9. jula 1945, u kojoj je izražena saglasnost sa odlukama drugog zasedanja AVNOJ-a. Time je potpuno ignorisana Bujanska rezolucija usvojena u Đakovačkoj Malesiji, koju je organizovao Fadilj Hodža sa komunistima koji su 1941. stigli iz Albanije, kao ništavan akt sa svojim (iako to nije izričito rečeno) separatističkim zahtevom o ujedinjenju Kosova i Metohije sa „Šipnijom”. Delegati su izrazili želju da Kosovo i Metohija budu „priključeni federalnoj Srbiji kao njen sastavni deo”.

Odluke predstavničkih tela Vojvodine i Kosova i Metohije prihvatio je i AVNOJ na svom trećem i poslednjem zasedanju, avgusta 1945. godine.

Svoje antijugoslovensko i antisrpsko raspoloženje masovna šiptarska kolaboracija u toku rata pokazala je naročito u vreme borbi za oslobođenje Kosova i Metohije u jesen 1944. godine i neposredno posle oslobođenja oblasti, ustankom protiv nove vlasti decembra 1944 - januara - februara 1945. godine. Balističke snage naoružane i dirigovane od Nemaca i Druge prizrenske lige pomagale su izvlačenje nemačke balkanske vojske preko Makedonije i Kosova. Rukovodstvo Druge prizrenske lige bilo je nosilac procesa militarizacije Kosova i Metohije u interesu nemačke politike odbrane okupacionog sistema i zaštite nemačke vojske u povlačenju s juga Balkana. Od albanske omladine tražilo se, polovinom oktobra 1944, da svi ustanu u odbranu etnički čiste Albanije. Trebalo je odupreti se svim snagama srpsko-slovenskim snagama koje su težile da okupiraju Kosovo. Pored vulnetara, Kosovskog puka i jedinica SS „Skender beg” divizije, na noge je ustalo celo albansko stanovništvo braneci granice „Velike Albanije” i sprečavajući ponovnu „srpsku” okupaciju Kosova. Kosovo sa Metohijom bilo je stavljeno pod komandu Operativnog štaba Kosmeta, čime je degradirana uloga glavnog štaba Srbije.¹¹⁹⁾

Jake balističke snage su posle oslobođenja Kosova, decembra 1944, napale Uroševac i Gnjilane, osvojile Orahovac sa namerom da napadnu Peć. Grupa za mobilizaciju Šiptara za NOVJ, pod rukovodstvom Šabana Poluže, uspela je da okupi oko 10.000 Šiptara, odlučivši kasnije da ne ide na Sremski front već da se vrati u stari kraj, Drenicu i druga

¹¹⁸⁾ B. Petranović, S. Nešović, AVNOJ i revolucija, Beograd, 1983, 734-5.

¹¹⁹⁾ „Time je još jedanput degradiran Glavni štab Srbije čija se nadležnost od tada svodila, uglavnom, na teritoriju današnje uže Srbije s tim daje i Beograd bio pod neposrednom komandom Vrhovnog komandanta”. - Ratko Martinović, Značaj dejstva grupe partizanskih odreda u zapadnoj Srbiji (decembar 1941 - konac marta 1942), Rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom i revolucijom u Srbiji 1941-1945, Beograd, 1988, 144.

područja, i odatle pokrene borbu za rušenje nove vlasti. Pobuna je zahvatila i Šalju. Borbe su dobile najšire razmere. Vrhovni komandant NOVJ, Tito, 8. februara 1945. doneo je odluku o zavodaenju vojne uprave na Kosovu i Metohiji. Protiv šiptarske pobune angažovano je 39.000 boraca svrstanih u 15 brigada NOVJ. Do odlučujućeg sudara sa Šabanom Polužom i Mehmedom Gradicom došlo je 21. februara 1945. godine u selu Trsteniku u Drenici, koji se završio slomom pobunjenika i pogibijom njihovih vođa.¹²⁰¹

Ova albanska pobuna protiv nove vlasti izrazito antijugoslovenskog i antisrpskog usmerenja, u cilju očuvanja etnički čiste „Velike Albanije“, odnosno Kosova i Metohije, bila je masovna i sa stanovišta borbi koje su vođene više nego žestoka, a trajala je skoro tri meseca. Aktivnost Albanaca pripremili su nesumnjivo Nemci instruktažom, oružjem i propagandom, ali glavni mobilizacioni faktor su vođe i sprovednici politike Druge albanske lige. Pobunu su iskorišćavali, izgleda i podsticali i britanski oficiri i obaveštajci za stvaranje područja nemira i nesigurnosti u strateški važnom području za britansku politiku u vreme intervencije u Grčkoj (Atini) za slamanje oružanih snaga EAM-a. Angažovanje većih vojnih snaga i zavođenje vojne uprave bilo je uslovljeno i agresivnim nastupom pobunjenika, napadima na veća mesta, dotadašnjim velikim gubicima jedinica NOVJ, oslonom ustaničko-pobunjeničkih grupacija na masu jatata i kamuflirane protivnike Srbije i Jugoslavije u organizacijama narodnooslobodilačkog pokreta. Odmetničke grupe i pojedinci nastavili su svoju aktivnost i posle slamanja pobune i objavljivanja amnestije. Marta 1945. velikoalbanski nacionalisti organizovali su i ubistvo Miladina Popovića, sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet. Operativni štab za Kosovo i Metohiju, na čijem se čelu nalazio Fadilj Hodža, pokazao je nedozvoljivo visok stepen poverenja prema grupaciji pod rukovodstvom Šabana Poluže, inače bivšeg kolaboracioniste. I razvučeni pregovori praktično su išli na ruku potencijalnim pobunjenicima da promene pravac kretanja i ustanu protiv uspostavljanja novog poretka.

Oslobođenje Kosmeta nije donelo i oslobođenje prognanim naseljenicima 1941. Poverenik unutrašnjih poslova NKOJ-a Vlada Zečević, u vreme kada je NKOJ već bio raspušten, doneo je 6. marta 1945. Rešenje o privremenoj zabrani vraćanja kolonista u njihova ranija mesta življenja.¹²¹⁾ Proterani kolonisti dobili su za kaznu ono što Siptari za nagradu. Umesto da protera Siptare sa uzurpiranih imanja nova vlast je pod vidom brige za koloniste ovima zabranila da se povrate na stari posed. Ova zabrana važila je za sve one kategorije naseljenika koji su bili naseljeni u Makedoniji, Kosovu, Metohiji, Sremu i Vojvodini. Na kosovskim imanjima ostali su Siptari, a na onima u Sremu kolonisti

¹²⁰⁾ Savo Drljević, Vojna uprava na Kosmetu, Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije, Beograd, 1986.

¹²¹⁾ B. Petranović, Lj. Marković, Zapisnici NKOJ-a i Privremene vlade DFJ 1943-1945, Beograd, 1991, 202.

koje je u „žitnicu NDH“ naselio Pavelić. Rešenje je predviđalo da će biti blagovremeno obavešteni „ko će, kada i u koji kraj države moći da se preseli“, što znači da je pravac naseljavanja imala da odluči u krajnjoj liniji vlast, prema svojim merilima o celishodnosti, čime se unapred nije priznavalo pravo na naseljavanje na ranijem ognjištu. To rešenje je ostalo na snazi i posle 17. marta 1945, kada je ministar unutrašnjih poslova, Vlado Zečević, dozvolio preseljenje kolonista za Vojvodinu, ali ne i za Makedoniju, Kosmet i Srem.^{122'} Tito je na sednici Politbiroa od 1. aprila 1945. rekao da treba da se vrate svi koji su tamo živeli, ali i da treba rešiti agrarno pitanje na Kosovu i Metohiji. Time je naglašavao socijalnu stranu smirivanja stanja na Kosmetu,^{123'} ali na štetu srpskih nacionalnih interesa, jer je ovom zabranom zapravo počelo „pražnjenje“ Kosova i Metohije. Oko Đakovice je 1945. bilo slučajeva da su zemlju koristili begovi dajući je čivčijama, koji su po svim pravilima feudalnih odnosa plaćali napolicu, iako je zemlja formalno pripadala kolonistima.^{124'} Kasnije agrarno zakonodavstvo takođe je favorizovalo većinsko stanovništvo, jer se računalo da će se Šiptari posle ratnih sukoba privući na stranu vlasti i na taj način srediti situacija na Kosmetu. Tako su po Zakonu o reviziji dodeljivanja zemlje u Makedoniji i Kosovo-Metohijskoj oblasti kolonisti gubili zemlju ako im je bila dodeljena zemlja privatnih vlasnika, zemlja Šiptara emigranata posle 1918. ili ukoliko nisu bili zemljoradnici već žandarmi, činovnici i rentijeri. Po Zakonu o postupku sa napuštenom zemljom kolonista u AKMO iz februara 1947. godine, zemlju su gubili svi oni kolonisti koji se ne budu vratili na zemlju do septembra 1947. godine, što je praktično bio rok od pola godine, isuviše kratak i kao takav neprihvatljiv.

Na sednici Polibiroa CK KPJ aprila 1945, Blagoje Nešković je izneo da su Šiptari frontalno protiv novog poretka. Delegaciji Šiptara, koja je posetila Tita u proleće 1945, predsednik vlade DFJ je rekao da su masovno bili kolaboracionisti, da je na njih pala lžaga, ali da su na svojoj zemlji. Očigledno je politika težila da socijalnim merilima potpomogne stabilizaciju prilika u oblasti, favorizujući Šiptare. Vladalo je opšte mišljenje da je u pitanju bila kolonizacija bivših režima iz političkih razloga, a sve staro u onovremenoj komunističkoj verziji nije valjalo i trebalo ga je osuditi. Iako se među kolonistima nalazilo mnogo onih koji su dobili zemlju na pravičan način, živeli kao sirotinja, bili ljudi koji nisu služili režim, gubilo se iz vida da su Srbi i Crnogorci naseljavani delom na zemlji Turaka koji su se odselili, da je taj broj kolonista u Makedoniji bio mali i da ih je najmanje bilo iz Srbije (Srbijanaca). Putem dekolonizacije nije se mogao rešiti problem nestašice zemlje. Neprijateljstvo prema kolonistima izazivalo je loše političke posledice, negodovanja, omraze, pa i nezadovoljstva među Srbima, pogotovu što se prema

^{123'} ACKSKJ, III/1.

^{124'} AJ, Fond Ministarstva poljoprivrede, F-579a, Izveštaj o stanju kolonista u Metohiji - Predsedništvu vlade Srbije, bez broja i datuma.

naseljenicima zauzimaao apriorno neprijateljski stav. Revizijom je obuhvaćeno vraćanje one zemlje koja je bila nasilno oduzeta zemljičarima posle prvog rata, ili koja je dodeljena predstavnicima režima koji je nisu obrađivali, ali se diskriminacija proširivala na sve kojima je zabranjen povratak na Kosmet. Sreten Vukosavljević je uzalud ukazivao da su mnogi među naseljenicima uložili život u obradu zemlje, kao i njihova deca, čime je njihov trud doveden u pitanje, a deo je učesćem u narodnooslobodilačkoj borbi posvedočio svoja progresivna i patriotska raspoloženja.

Nova vlast se u ime svoje nacionalne politike i smirivanja strasti opredelila da pitanje rešava podilaženjem šiptarskim domorocima, gubeći iz vida pomenute okolnosti, a na drugoj strani potpuno zapostavljajući interese druge populacije - srpske i crnogorske. Umesto da se vodi računa o nacionalnoj perspektivi ovog kraja, kao duhovnoj postojbini srpskog naroda, nekadašnjem središtu srpske države, kraju koji predstavlja „srce i dušu“ Srbije, išlo se naruku šiptarskoj masi u ime internacionalizma, iz socijalnih razloga, političkog pragmatizma, svesnim zaboravljanjem da se time nanosi šteta srpskom narodu, da se prelazi preko masovne šiptarske kolaboracije i antijugoslovenskog ponašanja u drugom svetskom ratu, te da će se u budućnosti oslabiti srpski i crnogorski živalj na račun porasta šiptarskog. Ignorirana je i činjenica da su srpsku i crnogorsku zemlju na Kosmetu zadržavali i oni Albanci koji su se naselili u toku rata, za vreme Velike Albanije, bez granica između Kosova i Metohije i Albanije. Prihvaćeno je stanje stvoreno u ratu, koje se zadržalo do danas.

Oslobođenjem Sandžaka, njegovo zadržavanje kao posebne oblasti nije više dolazilo u pitanje. Sandžak se nije mogao konstituisati kao autonomna oblast, jer bi to već bilo previše za Srbiju u čijoj strukturi su se već mogle naslućivati konture dve oblasti, odnosno pokrajine, za razliku od Hrvatske u kojoj ni Dalmacija, ni područja sa srpskim narodom nisu bila zamišljena kao autonomije. Prema tome, „asimetrija“ se u Srbiji nije mogla više širiti. Već su bile oslobođene Crna Gora i Srbija i rešavanje statusa Sandžaka se nalazilo na dnevnom redu, što je bilo neophodno radi razgraničenja ovih dveju federalnih jedinica. Bez utvrđivanja granica nije se mogla sazvati ni Ustavotvorna skupština. Predsedništvo AVNOJ-a rešilo je pitanje Sandžaka bez konsultovanja naroda, odnosno „baze“. Protiv tog rešenja je bio Sreten Vukosavljević, koji je smatrao da sa odlukom ne treba žuriti.¹²⁵⁾ Marko Vujačić je predlagao da Kosovo i Metohija i Sandžak, pre svega Novopazarski Sandžak, pripadnu kao „dva Dukadžina“ Crnoj Gori, ali su Kardelj, Moša Pijade i drugi bili protiv, pozivajući se na političke, racionalne saobraćajne i ekonomske razloge.¹²⁶⁾ Za zadržavanje autonomije nije bilo nacionalne podloge, jer su Srbi i Muslimani bili u Sandžaku izmešani. Prema Predsedništvu AVNOJ-a, autonomno rešenje značilo

¹²⁵⁾ B. Petranović, M. Zečević, Jugoslovenski federalizam, ideje i stvarnost, 2. 154.

¹²⁶⁾ Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ-a i Predsedništva PNS, 54.

bi „izlišno i neracionalno drobljenje srpske i crnogorske celine, kao i Jugoslavije uopšte". Nije bilo razloga ni da se Sandžak konstituiše i zbog Muslimana, jer su oni mogli uživati ista prava i u Crnoj Gori i u Srbiji. Vukosavljević je u suštini bio protiv deobe Sandžaka između Srbije i Crne Gore. Za njega se u slučaju Sandžaka radilo o „oblasti", „pojmu sa svojim specifičnim i političkim privrednim obeležjima". Kardelj i Žujović su smatrali da Sandžak nema političke, ekonomske i etničke pretpostavke za samostalan život. Kao najracionalnije rešenje smatrali su podelu oblasti, uzimajući u obzir momente političko-ekonomske i geografske gravitacije pojedinih srezova. Za Žujovića je priključenje Sandžaka Crnoj Gori bilo ravno ideji obnavljanja bivše Zetske banovine. Spajanje Sandžaka sa Crnom Gorom smatrao je neprirodnim rešenjem, jer je Ibarska dolina za Novi Pazar bila mnogo prirodni izlaz.^{127'}

Na sednici od 29. marta 1945, održanoj u Novom Pazaru, skupština je donela odluku da se oblast podeli na taj način da srezovi pribojski, mileševski, zlatarski, sjenički, deževski i štavički pripadaju federalnoj Srbiji, a srezovi pljevaljski (sa bivšim bojaničkim) i bjelopoljski (sa bivšim lozanskim) Crnoj Gori. Odluku o gašenju ZAVNO Sandžaka i podeli između Srbije i Crne Gore trebalo je da sprovedu Moša Pijade, Mile Peruničić i dr Rade Pribićević. Novopazarasku odluku potvrdio je AVNOJ na svom trećem zasedanju u Beogradu, 7. avgusta 1945. godine. Sreten Vukosavljević nije potpisao odluku ZAVNO Sandžaka. Očigledno je da je bio protivnik podele oblasti.

Pitanje podele oblasti razmatralo se u političkom vrhu gde je već bila doneta odluka bez konsultovanja naroda, iako se radilo o krupnom pitanju unutrašnjeg uređenja.

Srbija, kao federalna jedinica u sastavu DFJ, sastojala se - kao što se vidi iz Zakona o administrativnoj podeli Srbije od 1. septembra 1945 - iz: Beogradskog (Beograd), Valjevskog (Valjevo), Vranjskog (Vranje), Kragujevačkog (Kragujevac), Kruševačkog (Kruševac), Leskovačkog (Leskovac), Moravskog (Jagodina), Novopazarskog (Novi Pazar), Niškog (Niš), Pirotskog (Pirot), Podrinskog (Šabac), Požarevačkog (Požarevac), Timočkog (Zaječar), Topličkog (Prokuplje), Užičkog (Užice), Čačanskog (Čačak) okruga i područja grada Beograda (Beograd); iz Autonomne pokrajine Vojvodine i iz Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti. Posebnim zakonima od 1. septembra 1945. kao privremeno je ustanovljeno i ustrojstvo ovih autonomnih jedinica u sastavu federalne Srbije.^{128'}

U vreme konstituisanja federalne Srbije, kao složene jedinice sa jednom autonomnom pokrajinom i jednom autonomnom oblašću - Kosmetom, bilo je u javnoj raspravi o Nacrtu ustava i predloga da status autonomije dobije i Dalmacija, Za Dalmaciju se tražio položaj autonomne oblasti ili čak i status republike.^{129'} Radilo se o odjecima

^{127'} Isto, 53-56.

^{128'} Službeni glasnik Srbije, god. I, br. 28, 9. septembar 1945.

^{129'} Zasedanje Ustavotvorne skupštine, Sten, beleške, 187.

na položaj ove oblasti u prošlosti, koja nije bila povezana sa Hrvatskom i Slavonijom do 1939.; zatim živim autonomističkim tendencijama, ali i mišljenjima među dalmatinskim komunistima, jer izvori govore o zategnutim odnosima između PK i CK KP Hrvatske u toku rata.¹³⁰⁾ I na strani srpskih komunista bilo je svakako i shvatanja o stvaranju ravnoteže u unutrašnjem uređenju Srbije i Hrvatske, kako bi se izbegla jednostrana asimetrična pozicija federalne Srbije sa dve autonomne jedinice. No, to nije bilo oficijelno stanovište; o tome nije postojao predlog niti je bila pokrenuta zvanična inicijativa. S obzirom na onovremenu klimu i načelo demokratskog centralizma - s prevagom centralističke komponente - niko se nije ni usuđivao da javno iznosi i brani pojedinačna mišljenja.

Nacrt ustava 1945. nije predviđao pravo na samoopredeljenje (ujedinjenje do otcepljenja), ali je ipak uneto u Ustav budući da je bilo proklamovano odlukom AVNOJ-a. U Atlantskoj povelji to pravo je stajalo kao osnovno, s obzirom na značaj „primera i moralne pomoći za ostale neslobodne - porobljene narode sveta". Pravo na samoopredeljenje do otcepljenja ne razjedinjuje nego, naprotiv, ujedinjuje narode. To pravo služilo je samo kao „pravo u potrebi, a ne kao obaveza". Tvorcima novog ustava nadali su se da će i drugi narodi, „bez straha, sa većom voljom i u skorijem vremenu rešiti da se prisajedine federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji", pri čemu se najverovatnije mislilo na bugarski i albanski narod, stvaranjem Balkanske federacije. Usvajanjem ovog načela rukovodstvo KPJ i DFJ htelo je da iskaže svoje uverenje da samo „nenarodni režim" može postati tvorac separatizma. Ono se nije plašilo ni jugoslovenskih naroda uzetih posebno, jer u tom smislu Moša Pijade i kaže: da se „srpski narod (koji je) pijemont jugoslovenske ideje i srce Jugoslavije", ne može plašiti hrvatskog naroda koji „oduvek vodi borbu za federalizam i republiku", slovenačkog naroda koji bi bez zajedničkog života sa ostalim narodima Jugoslavije „bio porobljen ili većito u opasnosti od severnih i zapadnih suseda", naroda Bosne i Hercegovine koji je „krvno i ekonomski vezan sa srpskim i hrvatskim narodom", niti crnogorskog naroda „koji po svom geografskom i ekonomskom položaju ne može živeti bez ostalih naroda Jugoslavije", i najzad makedonskog naroda „koji je po prvi put dobio svoju nacionalnu slobodu u okviru nove Jugoslavije, boreći se zajedno sa ostalim narodima Jugoslavije".¹³¹⁾

Deklaracija o proglašenju FNRJ doneta je pre Ustava i predvidela da je FNRJ savezna narodna država republikanskog oblika, zajednica ravnopravnih naroda, koji su slobodno izrazili svoju volju da ostanu ujedinjeni u Jugoslaviji.

Član 2 Ustava FNRJ predviđao je da Jugoslaviju sačinjavaju: NR Srbija, NR Hrvatska, NR Slovenija, NR Bosna i Hercegovina, NR

¹³⁰⁾ B. Petranović, KPJ i društveno-političke promene u Jugoslaviji od AVNOJ-a do Ustavotvorne skupštine, Istraživanja 1, Novi Sad, 1971, 390.

¹³¹⁾ ACKSKJ, X 11/19, Predlog za dopunu Nacrta Ustava.

Makedonija i NR Crna Gora. U drugom stavu ovog člana stajalo je d[^] NR Srbija ima u svom sastavu Autonomnu pokrajinu Vojvodinu i Autonomnu kosovsko-metohijsku oblast. Članom 13. Ustava rečeno ja da nacionalne manjine uživaju u FNRJ sva prava i zaštitu svog kulturnog razvitka i slobodne upotrebe svoga jezika. Autonomne jedinice donosile; su statute koji su morali biti u saglasnosti sa Ustavom FNRJ i ustavom republike, koji je potvrđivala Narodna skupština Republike. Najviši organi državne vlasti u autonomnoj pokrajini, odnosno oblasti, bili su. Narodna skupština autonomne pokrajine, odnosno Oblasni narodni odbor (čl. 103, 104 Ustava FNRJ). Ustavom NR Srbije, donetim 17. januara 1947, ona je bila definisana kao „narodna država republikanskog oblika”. U čl. 2 Ustava rečeno je da se srpski narod ujedinio na osnovu načela ravnopravnosti sa ostalim narodima Jugoslavije i njihovim narodnim republikama. Narodna skupština Srbije javljala se kao predstavnik narodnog suvereniteta NR Srbije. Ustavom NR Srbije, Srbija je proglašena za narodnu državu republikanskog oblika, koja je obuhvatala područja tadašnjih okruga Srbije, Autonomnu Kosovsko-metohijsku oblast i Autonomnu pokrajinu Vojvodinu. Autonomne jedinice imale su autonomna prava, obezbeđena Ustavom NR Srbije u saglasnosti sa Ustavom FNRJ. Nacionalne manjine u NR Srbiji uživale su pravo i zaštitu svog kulturnog razvitka i slobodne upotrebe svog jezika.¹³²⁾

Opozicija i nacionalno pitanje

U uslovima apsolutne političke prevlasti KPJ, odnos nekomunističkih snaga prema nacionalnom pitanju i federativnom uređenju nije mogao biti slobodno i do kraja formulisan, razvijen i propagiran. Nova struktura federativnog uređenja, konstituisana na oslobođenim teritorijama Jugoslavije, ostvarena je na predratnim teritorijalnim partijsko-političkim osnovama, po nejednakim istorijskim merilima i bez uvažavanja srpske etničke granice, predstavljajući osnovu federativne državne organizacije koja se zasnivala na zemaljskim antifašističkim većima i vladama federalnih jedinica obrazovanih aprila - maja 1945. godine. Suočena sa ovom stvarnošću, građanska opozicija odgovarala je prihvatanjem federativne države, zadržavajući se na nekim pitanjima o broju federalnih jedinica, pitanju racionalnosti stvaranja novih nacija, otporu da se vrši revizija nekih odluka iz prošlosti ili kritičkim refleksijama na centralističku suštinu vladavine u formi federativne fasade u finansijsko-ekonomskoj sferi. Federativno uređenje bilo je jedan od onih nepriksnovenih postulata KPJ o novom uređenju o kome nije moglo biti rasprave. Građanske snage u JNOF-u pokazale su otpor i nerazumevanje prema komunističkom načinu rešavanja nacionalnog pitanja, bitno se ne razlikujući u rezervama od demokratske opozicije Milana Grola.

¹³²⁾ Ustav FNRJ i ustavi narodnih republika, Zbirka zakona FNRJ, br. 22, Beograd, 1948.

Demokratska opozicija bila je dvostruko ograničena: prvo, što Demokratska stranka posle ulaznja u politički život nije mogla temeljnije da postavi svoj program federativnog uređenja, a drugo, stranku je vezivala činjenica što je prvi čovek stranke - Grol, ušao u Privremenu vladu DFJ, koja je prihvatila Deklaraciju vlade u kojoj je federativno uređenje proglašeno na AVNOJ-u označeno za svetinju, definitivno rešeno i jedna od osnovnih tekovina narodnooslobodilačke borbe. Za razliku od drugih stranaka Kraljevine Jugoslavije posle 1945. demokrati su, međutim, veoma rano prihvatili ideju federalizma, još 1932, pa ma koliko god se njihov koncept bitno razlikovao od komunističkog u ratu i posle njegovog završetka. Pre svega, ideja Ljube Davidovića o federativnoj državnoj zajednici iz 1932. godine predviđala je tri federalne jedinice: Srbiju, Hrvatsku i Sloveniju i, s oslonom na „nacionalni realizam“ Bosnu i Hercegovinu kao neku vrstu „tampon“ jedinice. Predviđanjem Bosne i Hercegovine kao četvrte federalne jedinice, demokrati su težili da otklone trenja između „dva odveć osetljiva i sirova nacionalizma u srpskoj i hrvatskoj jedinici, stavljanjem između njih jedne nacionalno neutralisane jedinice“, tragajući za razumnim rešenjem za jednu prelaznu mešovitu jedinicu u kojoj u datom slučaju ne bi moglo doći do prevlasti bilo koje nacionalne grupe vezane za Beograd ili Zagreb. Davidović je smatrao da u Bosni i Hercegovini kao, nacionalno i verski složenoj oblasti, životni interes Srba, Hrvata i Muslimana zahteva uspostavljanje trpeljivosti kao životnu nuždu. U oblasti u kojoj su pravoslavni činili relativnu većinu nije mogla vladati ni jedna od postojeće tri vere, nego samo „saglašena volja sve tri“. Bosna i Hercegovina morala je biti „most“ a ne „međa“. Ljuba Davidović je prihvatao misao Ljube Stojanovića da između Srba i Hrvata nema „razumnog razgraničenja“. „Prave postavljene međe tu nema do preko grobova“. Davidović će ovo shvatanje zadržati i u vreme Sporazuma Cvetković - Maček, kojim je bio nezadovoljan, nastojeći da cepanje države ne dovede do cepanja naroda. Ponovo su potvrđene ranije ideje o Bosni i Hercegovini kao središnjoj zemlji, prelaznoj i mešovitog karaktera, koja treba da neutrališe i ublaži podvajanje posebnih nacionalizama - srpskog i hrvatskog, da otkloni postavljanje granica u ovoj oblasti između Srba i Hrvata, koje se po njemu nisu mogle ni postaviti. Demokrati, koji su sledili Davidovića, ponovo su se i 1939. izjašnjavali za ujedinjenu Bosnu i Hercegovinu. Ako se Davidoviću već nije mogla ispuniti želja da Bosna i Hercegovina postane jugoslovenska Švajcarska, onda je bar morala da prestane da bude jabuka razdora. Demokrati su isticali još jedan razlog za ujedinjenu Bosnu i Hercegovinu i to ekonomske prirode. Smatrali su, pak, da Bosna i Hercegovina može da se otvori prema lukama južne Dalmacije i privredno osposobi za veliki promet dobara, kako njenih sopstvenih tako i iz drugih krajeva Jugoslavije. Izjašnjavanjem ovakvog statusa za

Bosnu i Hercegovinu, izdizao se opšti interes narodne zajednice iznad posebnih interesa „plemena, vera i političkih ideja”.¹³³⁾

Držeći se tradicije stranke iz predratnog perioda, demokrati i 1945. godine, prihvatajući federativnu sturkturu Jugoslavije, nisu pokretali pitanje ustanovljenja u toku rata Bosne i Hercegovine kao posebne federalne jedinice. U Programu Demokratske stranke prihvata se Demokratska Federativna Jugoslavija, ali pod uslovom da ona pretpostavlja dosledno sprovođenje tri obeležja iz njenog imena. Naglasak se stavljao na demokratsku osnovu društva (narod kao izvor vlasti, oslobođenje od bilo čijeg dikatata, nepristrasni sudovi, političke slobode). Ravnopravnost narodnosti, vera, državopravnih okvira u kojima su narodi Jugoslavije živeli, imala je da se pokaže i u stvaranju mišljenja 0 organizaciji zajedničkog narodnog života. U kulturnom i duhovnom pogledu, demokratski princip slobode savesti obuhvatao je slobodnu i za sve građane ravnopravnu kulturu jezika, narodnosti i slobodu veroispovesti. Federativna osnova državnog uređenja podrazumevala je jednakost prava federalnih jedinica i autonomnih oblasti, jednakost 1 ravnopravnost narodnosti, vera i razvoja kultura. Demokrati su podrazumevali da se u definitivno razrađenom uređenju odnosa federalnih jedinica i autonomnih oblasti očuva organska celina jedne državne zajednice neophodne prirodnom ekonomskom i kulturnom razvoju. Demokratija, federacija i jugoslovenstvo smatrani su nedeljivim uslovima budućnosti Jugoslavije. Tradicionalno su se isticali tesni odnosi sa Bugarskom i proširenje odnosa sa balkanskim susedima, čak do ostvarenja i konfederacije balkanskih naroda.¹³⁴⁾

Prihvatanjem Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice DFJ, demokrati su najviše rezervi pokazivali prema makedonskoj i crnogorskoj federalnoj jedinici, čak do tačke njihove negacije, iako pitanje u toj formi nije bilo izričito iznošeno. Dovoljno je podsetiti da je program demokrata u procesu reorganizacije Kraljevine Jugoslavije uoči rata polazio od toga da će se i Makedonija i Crna Gora nalaziti u budućoj srpskoj jedinici, kao srpske zemlje. Od Grola je poticala formula: Dunav - Morava - Vardar, koja je sada bila skraćena na Morava - Vardar. Demokrati su, prihvatajući federativno uređenje Jugoslavije u privremenom periodu DFJ, smatrali da tek predstoji definitivno uređenje odnosa u postojećoj federaciji i njeno ustavnopravo konstituisanje. Dok je za komuniste to bio formalni čin, jer su smatrali da je federacija ostvarena, nepromenljiva u strukturi predviđenoj na drugom zasedanju AVNOJ-a, kao neprikosnovenom načelu, dotle su demokrati očekivali raspravu i o federalizaciji sa izjašnjanjem na demokratskoj osnovi, shvaćenoj kao izraz volje naroda. Oko tog pitanja, da li je reč o svršenoj

¹³³⁾ Deklaracija Lj. Davidovića, februar 1933 - AJ, Zbirka M. Stojadinovića, Ministarstvo vojske i mornarice - Predsedništvu vlade, 9. februar 1933; Rezolucija Glavnog odbora Demokratske stranke 1937 - Isto. - Demokrati o sadašnjem stanju u zemlji, novembra 1939 - AJ, Dragoljub Jovanović, Političke uspomene, knj. VI.

¹³⁴⁾ ACKSKJ, CK KPJ, X-2-II/3.

činjenici ili o ideji koja tek ima da se razmotri sa stanovišta njenog konačnog konkretnog ostvarenja, izbio je kasnije i spor o suverenosti Konstituante. Granica do koje su demokrati išli u priznanju prava Makedonaca jeste priznanje autonomnog života Makedonije, što je bilo izraženo i 1932. i 1938. godine, svakako tada u okvirima srpske federalne jedinice. Pod time se podrazumevalo da narod rešava svoje probleme što neposrednije u javnim poslovima, dok federalni okvir u savremenoj Jugoslaviji ide toliko daleko manifestujući se u priznanju makedonskog jezika i makedonske narodnosti. Za Milana Grola makedonski živalj je bio etnički složen, slovenski pretežan, svojstveno obeležen „više naravima, mentalitetom, ekonomskim i socijalnim standardom života nego li obeležjima posebne nacije“, ali demokrati su izjavljivali da su daleko od toga da spore tom narodu da se izražava kako želi i kako se oseća. Tako je bilo i u slučaju jezika, to jest da li će se iz nekoliko narečja doći do jednog jezika u odnosu na već davno izgrađene srodne jezike - srpski i bugarski, ali je i to pitanje jezika bilo svakako ono koje se neće i ne može rešavati paragrafima zakona. Grol je govorio u prilog širokog kulturnog uticaja u ime napretka, smatrajući paradoksalnim da se šovinističke srpske i bugarske tendencije potiskuju veštačkom ogradom jednog kraja. Za Srbe je pitanje Makedonije bilo ispred sentimenta kao pitanje „pluća“, zbog čega se i podvlačila nedeljivost linije Morave i Vardara. Demokrati su federalni položaj Makedonije prosuđivali sa stanovišta razvoja privrede, kulture, opticaja vrednosti materijalnih i moralnih, i u tom okviru nacionalnih u širem smislu. Kao što se može videti, ove rezerve su bile dosta suptilno izrečene i u suštini nisu odbacivale makedonsku nacionalnost, iako su je dovodili u pitanje složenom etničkom strukturom i veštačkim jezikom skrpljenim iz više narečja. Ovakav stav određivala je i Grolova pozicija u Vladi, neprikosnovenost makedonskog nacionalnog individualiteta po odlukama AVNOJ-a i uopšte u komunističkoj projekciji nacionalnog pitanja, i to od predratnog perioda, uključujući i makedonsku nacionalnu osetljivost koja se pri postojećoj federalnoj jedinici nije smela podsticati. Ovakve rezerve, obrazlagane potiskivanjem „kulturne autarhije“, kao neprirodne i nesavremene, vezivane su u smislu smetnje za razvitak i napredak naroda Povardarja, uznemiravajući na drugoj strani i narod Pomoravlja „kao tendencija nove brane prirodnom razvoju ne nacionalnog nego opšteg razvitka“. Grol je odbacivao najčešće prigovore o srpskom šovinizmu, jer je reakcija na tendencije stvaranja „nerealnih podloga federalnim jedinicama“ izvirala - po njemu - iz objektivnih uzroka.¹³⁵

Srbizacija Makedonaca pre rata, ostavila je u ratnim i posleratnim uslovima konstituisanja makedonske federalne jedinice neobičnu osetljivost i na najmanje osporavanje makedonskog nacionalnog bića, samobitnosti Makedonca i prava na državu u okvirima Jugoslavije,

¹³⁵⁾ „Politika“, 10. mart 1945; „Demokratija“, 27. septembar 1945.

ravnopravne sa drugim federalnim jedinicama. U raspletu nacionalnog pitanja u Jugoslaviji Demokratska stranka nije išla dalje od makedonske autonomije. Pozitivan, iako uslovan, i sa mnogo rezervi, stav Demokratske stranke 1945. bio je iznuđen objektivnim stanjem odnosa na koje se u tom času nije dalje išlo, sem iznetim pozivima na izlaženje iz zatvorenosti i suprotstavljanje samodovoljnosti bilo ekonomskog ili kulturnog tipa. Rešavanje makedonskog nacionalnog pitanja u toku narodnooslobodilačkog rata, ali bez nacionalne integracije Makedonaca, koja je bila sadržana u načelnom pozitivnom opredeljenju - ali ne i kao akcioni zahtev Makedonije i nove Jugoslavije - bila je glavna tekovina Makedonaca, koja je u politici i propagandi narodnooslobodilačkog pokreta bila najviše izražena. Ona je osnova za napade na opoziciju u Bugarskoj, zbog osporavanja Makedonaca, ali i za kritiku shvatanja koja su poticala iz Srbije, okomljavanjem na njih kao na velikosrpska, pretnje novom hegemonijom, podiranjem makedonske nacionalne osnove. Kao i svaki mladi nacionalizam, oslonjen na program KPJ i federativnu zgradu predviđenu AVNOJ-em, tako je i makedonski istupao protiv predratne kolonizacije: sprečavao se povratak bivših naseljenika na stara ognjišta;^{136'} krajem rata su delom bili kritični prema slanju makedonskih jedinica na sever umesto na jug, prema Solunu.^{137'} Deo Makedonaca ostao je u dubini svoje duše pogođen što nova Jugoslavija nije pokrenula pitanje makedonskog narodnog ujedinjenja i ispravljanja rešenja proisteklih iz balkanskih ratova, iako je to čak i u vreme kulminacije moći KPJ i Titove Jugoslavije bilo neostvarljivo bez sukoba sa velikim silama koje su garantovale postojeću političku topografiju predviđenu posle mirovnih ugovora iza balkanskih i prvog rata. Nacionalna integracija Vardarske Makedonije očekivala se bar sa Pirinskom Makedonijom u sastavu otečestveno-frontofske Bugarske, stvaranjem Balkanske federacije, mada je i na tom planu došlo do otpora dela rukovodećih bugarskih kadrova. U tom novom, mladom nacionalizmu razvijao se jedan izolacionizam i prituljeno nezadovoljstvo, naročito ispoljavano prema

¹³⁶⁾ Generalnu netrpeljivost prema srpskim kolonistima, nezavisno od socijalnih merila, iznosio je Metodije Šatorov na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, oktobra 1940. godine. Makedonski šovinisti su i 1945. prenosili glasove o „invaziji srpstva“. Srbi su smatrali da se favorizuju velikobugarski elementi. Mada broj starih srpskih kolonista i nije bio velik, oni su proterani iz Makedonije. U jednom izveštaju Ministarstvu unutrašnjih poslova FNRJ od 24. februara 1946. povodom revizije ranije sprovedene kolonizacije može se pročitati da držanje makedonskih komunista nije komunističko, da liče na ljude koji imaju sebične - lokalne interese i da se boje da diraju u zemljišno stanje stvoreno za vreme bugarske okupacije. - Izveštaj R. Miokovića - partijskoj organizaciji Ministarstva unutrašnjih poslova FNRJ, ACKSKJ, X, 2-II/6.

^{137.)} Reč je o delovima makedonske brigade koja se pobunila u Štipu, odbijajući da ide na Sremski front. - Sv. Vukmanović Tempo, n.d., 2, 6 - Bugari nisu priznavali makedonsku naciju, a grčko rukovodstvo je zaključilo da je predaleko otišlo u davanju autonomnih prava makedonskom stanovništvu; na drugoj strani, u odnosu na sever - Jugoslaviju i Srbiju - među makedonskim predstavnicima javljala su se nacionalistička i šovinistička osećanja, naročito izražena uoči zasedanja Antifašističkog saboranja narodnog oslobođenja Makedonije (ASNOM-a) avgusta 1944. godine. - Isto, 412, 125, 426-427.

severnom susedu u jugoslovenskoj federaciji - Srbiji koje se u začecu iskazivalo na pitanju teritorijalnog suvereniteta manastira Sv. Prohor Pčinjski gde je održano osnivačko zasedanje ASNOM-a, koji je pripadao Srbiji, pitanju tzv. Ristovačke Makedonije; ponovne kolonizacije Srba i pripadnika drugih naroda u Makedoniji, početnog odvajanja makedonske crkve od Srpske pravoslavne crkve, izrade makedonskog bukvara i razvoja makedonskog književnog jezika.^{138'} Stoga ne začuđuje da je i po shvatanju CK KPJ, odnosno Politbiroa aprila 1945. Makedonija ocenjivana kao najodvojenija zemlja od Jugoslavije i da Makedonci moraju da nauče šta znači federacija.^{139'}

Rezerve demokrata prema federaciji nisu izbijale na pitanju da li za federaciju ili protiv nje, jer su se pripadnici ove stranke pre rata izjasnili za federativni koncept državnog uređenja, već na pitanju merila po kojima se federacija oblikovala („krojila“); to jest da li su ova merila bila objektivna i odgovarala raspoloženju i potrebama jednog kraja, a na drugoj strani sa stanovišta celine i stvaranja „prirodnog organizma“. Demokrati su ostavljali Crnogorcima da se sami izjašnjavaju o granicama i životnim uslovima svoje federalne jedinice, ali nisu bili ubeđeni da su argumenti za ekonomsko i nacionalno osamostaljivanje Crne Gore morali biti izraženi u zamišljenoj narodnosti. Nezavisno od dekreta, svaki se deo naroda osećao onako kako se osećao. Mihailo Božović je u „Demokratiji“ odbacivao u suštini crnogorski nacionalitet, kritikujući rešenja AVNOJ-a o kojima narod nije imao priliku da se izjasni, a na drugoj strani nazivajući Đilasovu argumentaciju o crnogorskom nacionalnom pitanju iz 1945. godine kao „maglovit i neodređen“ pristup. Dominirala je stara teza da se Crnogorci nisu nikada u toku svoje istorije drukčije osećali sem kao Srbi. Navodilo se da Crnogorac za Srbina iz Srbije neće nikada reći „Srbin“ već „Srbijanac“ (kako su ih u prošlosti još razgraničavali srpski prvaci koji su dolazili u ustaničku Srbiju iz Vojvodine), jer je „Srbin“ smatran širim nacionalnim pojmom za razliku od onog „Srbijanac“, koji je uži, provincijski, odgovarajući pojmu „Crnogorac“. Božović je prihvatao da pitanje Crne Gore postoji kao političko, iako je narod Crne Gore 1918. izglasao ujedinjenje sa Srbijom i preko nje ušao u Jugoslaviju. Masovni ustanak Crnogoraca 13. jula 1941. posmatran je, takođe, kao vid odbacivanja odluke Petrovdanske skupštine crnogorskih separatista pod pokroviteljstvom Italije, a samim tim kao izjašnjavanje za nekadašnje ujedinjenje. Usput se dodavalo da je Đilas, kao delegat KPJ, išao na izdvajanje ili definisanje Crnogoraca kao posebne nacije 1941,^{140'} ustanak takvog

¹³⁸⁾ U okvirima Makedonije ostala su, međutim, srpska sela na padinama Skopske Crne Gore, s tendencijom asimilacije srpskog stanovništva.

¹³⁹⁾ Po Titu: „Makedonija je najodvojenija zemlja od Jugoslavije, ne daje koliko može za rat i obnovu. Makedonija sve više postaje predmet međunarodnih intriga i spleta. Partijskoj organizaciji u Makedoniji treba objasniti šta znači federacija“. - ACKSKJ, Zapisnici CK KPJ, Zapisnik CK KPJ od 1. aprila 1945.

lio) prljmom proglašenja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja u Crnogorsko-antifašističku skupštinu nacionalnog oslobođenja Ivan Milutinović je isticao da se time ne umanjuje jedinstvo i ljubav Crnogoraca prema srpskom narodu,

masovnog karaktera ne bi se mogao ni izvesti. Ako se to pitanje ponovo postavljalo u novoj situaciji, za demokrate je ono bilo čisto političko a ne nacionalno pitanje. „Nije, dakle potrebno na silu stvarati crnogorsku nacionalnu individualnost, da bi se opravdala crnogorska federalna jedinica, jer za nju mogu govoriti drugi objektivni razlozi". Jednom rečju, državno uređenje zavisilo je od „narodne volje", a ne od bilo kakvih drugih odluka, pri čemu se, očigledno, aludiralo na odluke drugog zasjedanja AVNOJ-a.¹⁴¹⁾

Za komuniste, kao suverenu političku snagu koja je „vedrila i oblačila" u Jugoslaviji, nezavisno od prelaznih i uslovnih međunarodnih modaliteta u spoljnoj sferi i sa stanovišta oblika vladavine, pitanje nacionalne strukture Jugoslavije bilo je rešeno u toku rata, isticano pre aprilske agresije u dokumentima KPJ i od te osnove nije bilo odstupanja. Tzv. narodna volja identifikovala se sa politikom KPJ, iako je nacionalni moment veoma malo značio u narodnooslobodilačkoj borbi naroda Crne Gore, ako se izuzme borba sa četničkim snagama koje su identifikovane kao unionističke u toku rata, pa i u formalnom interesnumu do odluke Konstituante i donošenja novog jugoslovenskog ustava. Ideja o dve srpske države u dvema federalnim jedinicama, Srbiji i Crnoj Gori, nije imala pristalica u vladajućem pokretu, koji je inače u crnogorskom ambijentu najviše bio opterećen jugoslovenskom vizijom kao internacionalističkom, ne pridajući veći značaj nacionalnom fenomenu.

U skladu sa svojim ranijim idejama, demokrati su pridavali velik značaj „organskom jedinstvu", čvrstini državne zajednice, skladu između opšteg i posebnog, užeg nacionalnog i šireg, jugoslovenskog. Pozivali su se, pri tome, na tendencije partikularizma i separatizma koji proizilazi iz samog sastava složene države, što vuče od „centra" i što je glavni razlog nedovoljne čvrstine i snage federalne države u početnoj fazi. Svest o potrebi i korisnosti zajednice trebalo je da zameni „one nesvesne činioce i onaj entuzijazam koji su faktor jedinstva u jednoj užoj nacionalnoj zajednici". Sem obezbeđenja uslova za uži nacionalni razvoj, federacija je morala da osigura i odgovarajuće učešće u vođenju zajedničkih državnih poslova. U složenoj zajednici članice federacije morale su se osigurati od nadglasavanja, čija bi žrtva mogla biti jedna članica saveza, osobito u pitanjima od suštinskog značaja vezanog za

te da odluka o stvaranju slobodne Crne Gore u sastavu federativne Jugoslavije trajno ne obavezuje. U pitanju je samo pravo Crnogoraca da se sutra mogu slobodno i dobrovoljno ujediniti sa Srbijom ili nekom drugom zajednicom. Za Milutinovića Crnogorci i Srbijanci bili su „narod jednog plemena". Po Đilasu 1945: „Proces formiranja crnogorske nacije i danjanji traje, a u ovome ratu posebna crnogorska individualnost, ispoljavanje nacionalne svijesti i nacionalne osobenosti, najoštrije su došli - do izraza! Ovaj rat, u izvjesnom smislu, označava kulminacionu tačku procesa Crnogoraca u posebnu naciju, posebnu nacionalnu individualnost. Po plemenskoj tradiciji oni se osjećaju, a i jesu Srbi (srpska plemena u srednjem vijeku, srpska raja, srpski narod pod Turcima), ali su oni u nacionalnom pogledu danas i nešto posebno, svoje, crnogorsko (kao što i npr. Srbi iz Srbije nijesu Crnogorci i ne osjećaju se takvima)...."

¹⁴¹⁾ „Demokratija", 11. X 1945.

nacionalnost jedne članice. U zaštiti svoje autonomije članice su morale biti osigurane putem prava isticanja veta, a u oblasti popune saveznog aparata srazmernim učešćem u upravnoj i sudskoj vlasti svake od nacionalnosti koje su sačinjavale odnosnu federaciju. Unitarizam i federalizam u demokratskom viđenju nisu posmatrani kao prednosti same za sebe, kao načelo organizacije unutrašnjeg uređenja, već sa stanovišta „stvarnosti“ ili „nestvarnosti“ primenjenog federalističkog načina. Uzimajući federaciju kao dinamičku zajednicu koja se stalno izgrađuje, moralo se voditi računa i o faktorima razvitka oličenim u političkim i socijalnim organizacijama, rasprostranjenim po celom Savezu, koje su preko svojih članova imale da doprinesu političkoj integraciji celine i povezivanju preko interesa raznorodnih delova Saveza u što jedinstveniji organizam koji ne guši specifične interese. Polazeći od stvarnosti federacije, koje nisu bile sastavljene od jednakih članica - nacija po svojoj snazi, broju, ekonomskim mogućnostima, demokrati su tražili da se ne zapostavljaju interesi pojedinih nacionalnih grupa ili „centralnih nacija“, koje su sa stanovišta pomenutih faktora i svog geografskog položaja u zemlji bile stub njene čvrstine, razvitka i napredka, a da se time ne ugrožavaju interesi ostalih članica.¹⁴² Nije teško, bez obzira koliko bilo oprezno rečeno i nedorečeno formulisano, da se ovde zapravo radilo o položaju Srbije u jugoslovenskoj federaciji i o odnosima Srba i Hrvata.

Procenjujući federalizam Jugoslavije sa stanovišta samostalnosti u finansijskoj sferi federalnih jedinica (zemalja) prema Savezu, analitičari „Demokratije“ su nalazili da je on više nego fiktivan, zahvaljujući postojanju jedinstvenog centralnog državnog budžeta, diktata centralnih organa nižim jedinicama, strogosti saveznog ministra finansija nad federalnim ministrom finansija, iz čega je proisticala potpuna zavisnost federalnih finansija od saveznog ministra finansija. Zavisnost se ogledala i u davanju dotacija iz opšte državne blagajne, proizvodeći dva negativna rezultata: jedan, sadržan u zavisnosti federalnih jedinica od savezne vlasti, i drugi u vidu „podsticanja na hronični deficit, ubijanja sopstvene inicijative i slabljenja osećanja sopstvene odgovornosti“. Zaključak je bio više nego jasan: „Ovakav finansijski federalizam - predstavlja negaciju prave samouprave. Kao i demokratizam, tako se i današnji federalizam ispoljava više na rečima nego na delu“.¹⁴³

Poslanici opozicije u Privremenoj narodnoj skupštini suprotstavili su se i dvodomosti Ustavotvorne skupštine kao vida prejudiciranja federativnog uređenja, zahtevom komunističke većine da se sankcionišu tekovine narodnooslobodilačke borbe kao svršene činjenice. Za skupštinsku manjinu shvatanje o dvodomosti Ustavotvorne skupštine (Savezno veće i Veće naroda) bilo je oblik ograničavanja suvereniteta i vezivanja ruku Konstituenti. Spor oko suvereniteta isticao je postojanje formalnih atributa suverenosti Konstituante, jer je mogla da donese ili

¹⁴² Isto, 27. IX 1945.

¹⁴³ Isto, 1. XI 1945.

ne donese Ustav, prihvati odluke AVNOJ-a ili ove odbaci.¹⁴⁴⁾ Ona se i sama raspuštala, poslanici polagali zakletvu narodu a ne šefu države. Za razliku od drugih ustavotvornih skupština, ona je predstavljala i vrhovni organ državne vlasti. Nasuprot demokratskoj opoziciji, vladajuća komunistička grupacija je preko Narodnog fronta, kao svoje transmisije, imala sasvim drukčija shvatanja o Ustavotvornoj skupštini, koja su se zasnivala na faktičkoj prevlasti novih vladajućih snaga. Konstituanta je imala formalne slobode, a vladajuća grupacija delovala u potpuno izmenjenim uslovima koji su joj omogućavali da nametne svoju prevagu ostvarenu u prethodnom procesu revolucionarnog osvajanja vlasti. Postojeća promena odnosa snaga „inkarnirala je i materijalizovala volju naroda u konkretnoj istorijskoj situaciji". I građanska opozicija i vladajući faktori sistema, zapravo KPJ, iako konspirativna u toj fazi razvitka, pozivali su se na „narod", na „narodnu volju", razlikujući se u tome što je za komuniste narod već bio odlučio, dok je opozicija u demokratskom postupku tek trebalo da se izjasni u skladu sa demokratskom tradicijom i procedurom. U samoj Ustavotvornoj skupštini ogromna većina poslanika koja je sledila liniju KPJ stajala je naspram 17 poslanika opozicije.

Opozicija oko „Narodnog glasa čovječnosti, pravice i slobode", Glasila hrvatske seljačke politike je u svom jedinom broju od 20. oktobra 1941, koji je po izlasku bio zabranjen, odbacivala važeće shvatanje da je revolucija resila nacionalno pitanje. Opozicija oko ovog lista, HSS-ovske provenijencije, rešenje nacionalnog pitanja pripisivala je saveznicima koji su u Jugoslaviji svečano priznali tri narodne individualnosti. Opozicija je federaciju videla kroz trijalističku prizmu, ignorišući šestočlanu jugoslovensku federaciju potvrđenu na drugom zasedanju AVNOJ-a. Odnos prema komunističkoj federaciji bio je određen vlastitim istorijskim iskustvom HSS u prošlosti i ideološkim ekskluzivizmom i netolerancijom komunista. Rešenja koja su proisticala iz vrha KPJ kroz partijski, državni i aparat masovnih organizacija sprovedena su do dna. Balast HSS-a iz predratnih preganjanja oko teritorijalnog razgraničenja, koji nije prestajao ni u emigraciji, opterećivao je i ovu malenu, institucionalno neizgrađenu grupu oko udove Marije Stj. Radić i Ivana Bernardića, glavnog i odgovornog urednika lista. Komunisti su napadani što su komadali hrvatske zemlje, pri čemu se najverovatnije mislilo na stvaranje Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice DFJ, autonomne Vojvodine u sastavu Srbije, te na razgraničenje između Hrvatske i Vojvodine. Smatrali su da komunisti više

¹⁴⁴⁾ U Izveštaju manjine o Predlogu zakona u Ustavotvornoj skupštini, koji su podneli Savko Dukanac i J. Stojanović, isticalo se da je projekt definitivno odlučivao o uređenju zemlje i time oduzimao to suvereno pravo Konstituenti, što je bilo suprotno Krimskoj deklaraciji o Jugoslaviji koja je „nastavljala i produžavala Sporazum Tito - Šubašić", pa i čl. 1. Predloga zakona o Ustavotvornoj skupštini u kome se izrično reklo da se Ustavotvorna skupština bira da bi narodi „nove Jugoslavije mogli izraziti svoju suverenu volju o osnovnim pitanjima državnog uređenja." - Treće zasedanje AVNOJ-a i Privremene narodne skupštine, Sten, beleške, 464-5.

„komplikuju“ srpsko-hrvatske odnose nego što je to bio slučaj u prošlosti. Za takvu federaciju okrivljan je Tito, zato što je uz pomoć SSSR-a, a na osnovu rezultata političke borbe HSS, reformisao nekada centralističku, protivhrvatsku i protivseljačku komunističku Jugoslaviju na federativnoj osnovi. S pozivom na iskustvo prošlosti, oslobođenje Hrvatske 1945. proglašavano je novom okupacijom Hrvatske.^{145'} Previđalo se da je, zahvaljujući narodnooslobodilačkom pokretu i njegovom jezgru - komunistima, te emigrantskoj vladi, sa hrvatskim ministrima, Hrvatska dočekala slobodu na savezničkoj strani, i pored NDH i njenog „rata“ na Istoku i objave rata SAD i Velikoj Britaniji, proširenjem Hrvatske i pripajanjem matici Istre, Zadra i dalmatinskih ostrva. Za Vječeslava Vildera, komunističkom šestočlanom federacijom, sa predviđanjem Trsta kao sedme jedinice, Jugoslavija je praktično bila minirana, jer je sada bila dovedena u pitanje svojim ivičnim delovima: Makedonijom, Vojvodinom i Trstom, odakle je pretila stalna opasnost erozije. Zdrava evolucija od ideje narodnog jedinstva do tri individualiteta u komunističkoj verziji dovela je do organizma podeljenog na sedam država koji nema izgleda za opstanak.

Za federativno uređenje izjasnile su se i sve građanske i druge stranke koje su se registrovale u jesen 1945. godine, uključujući čak i radikale koji su se najtvrdokornije odupirali složenom karakteru države, pretpostavljajući federaciji državno jedinstvo sa razvijenim samoupravama. Nastojeći da nastavi svoj rad u novoj Jugoslaviji, mada komunisti nisu računali na trajnije zadržavanje stranaka u političkoj strukturi Jugoslavije, Narodna radikalna stranka izjavila je da je za federalno uređenje DFJ i za jedinstveno državljanstvo, ali da neće zaboraviti da su teritorije iz kojih je država bila sastavljena živjele u prošlosti posebnim životom i u toku dugog vremena stekle posebne navike, administrativne, političke i druge o kojima se mora voditi računa, računajući, pre svega, na očuvanje tradicija i individualno-istorijskih oznaka iz srpske prošlosti.^{147'} Za republikanski i federativni oblik države izjasnila se i Socijalistička partija.^{148'} Socijal demokrati su smatrali da federativni sistem najbolje odgovara posebnim nacionalnim, istorijskim i društvenim individualitetima pojedinih naroda i jugoslovenskih oblasti. Smatrali su da se kroz federativno uređenje najbolje može obezbediti državno, narodno i privredno jedinstvo, ravnopravnost svakoj nacionalnoj ili oblasnoj jedinici, sistem autonomije i samouprave u poslovima mesnog značaja, a da svakoj narodnoj grupi mora biti zajamčena potpuna ravnopravnost i kulturna autonomija.^{149'}

Rezerve prema jugoslovenskoj federaciji, kako je ona bila uspostavljena na drugom zasedanju AVNOJ-a, iznosili su krajem 1944. godine

^{145'} „Narodni glas čovječnosti, pravice i slobode, glasilo hrvatske seljačke politike“, br. 1, 20. oktobar 1945.

¹⁴⁶⁾ AJ, Zbirka Save Kosanovića (83-5), Pismo V. Vildera S. Kosanoviću, London, 23, septembar 1945.

¹⁴⁷⁾ AČSKSJ, CK KPJ, X - 2 - II/3.

¹⁴⁸⁾ Isto.

¹⁴⁹⁾ Isto.

i predstavnici JNOF-a iz građanskih partija. Prvo, oni se nisu bili saživali sa federativnim uređenjem kako je ono funkcionisalo od kraja 1943. na oslobođenim teritorijama Jugoslavije. Drugo, oni su tek pristupili JNOF-u i još nisu shvatili svoju pomoćnu, sporednu i usputnu ulogu u političkom životu, koja je bila određena voljom komunista kao direktivne i vodeće političke snage. Treće, kao ljudi starije generacije, koji su politički život počeli između dva svetska rata, ili čak u Kraljevini Srbiji, teško su se mirili sa nekim usvojenim modalitetima jugoslovenske federacije i komunističkom politikom u nacionalnom pitanju. Četvrto, složena Srbija kao federalna jedinica još nije bila dobila svoju zaokruženu fizionomiju. Peto, bili su opterećeni analogijom, iskustvom iz predratne Jugoslavije, svetskom istorijom federalizma, ne uviđajući da komunisti grade federaciju na temeljima iskustva koje građanskim političarima nije bilo poznato ni priraslo za srce. Među oštrim kritičarima jugoslovenske federacije, iako ju je u načelu prihvatao, nalazio se Jaša Prodanović, šef Jugoslovenske republikanske stranke, koja je međutim smatrala da je ostvarila svoj glavni program ukidanjem monarhističkog oblika vladavine, kao najvećeg krivca za sve nesreće Jugoslavije. Republikanci su se priključili narodnooslobodilačkom frontu, jer su u komunistima videli glavnog izvršioca političke i istorijske presude monarhiji. Međutim, Prodanović je izražavao nepoverenje u proklamovani princip naroda na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otepljenje, što se u njegovom tumačenju kosilo sa garancijom granica od strane velikih saveznika. Pitanje je 1945. uglavnom bilo akademskog karaktera, jer se granice nisu mislile ni menjati, sem u okvirima koje *su* zamišljali komunisti kao preduslov za ostvarenje nove balkanske formacije. Komunisti su otepljenju pridavali značaj više deklarativnog načela, jer su narodi Jugoslavije - kako su smatrali - učešćem u narodnooslobodilačkoj borbi pokazali da žele da žive zajedno. Pravo na samoopredeljenje, pak, bilo je u instrumentalnoj ulozi borbe protiv okupatora da bi se razgorevanjem ove borbe steklo pravo da se traži drukčiji položaj u vanjugoslovenskim državama, pri čemu se mislilo na Grčku, Bugarsku, Italiju, optiranjem jugoslovenskog stanovništva za maticu. Prodanović je, s tim u vezi, istupao protiv preširokog prihvatanja načela ravnopravnosti naroda i manjina, pitajući se da li je bilo gde u svetu pravo na samoopredeljenje sprovedeno na apsolutan način, uključujući i „Rusiju“. Prodanović je takav stav vezivao za „hipnozu ideologije“, koja je inače plenila KPJ, čak i onda kada je vrh iza ideoloških zastora imao u vidu sasvim konkretne interese. Potsećao je na klasično istorijsko iskustvo rata u Svajcarskoj i SAD prilikom pokušaja odvajanja delova, kada su savezne snage silom sprečile akcije razaranja federativne države. Sto se tiče jugoslovenskog iskustva, Prodanović je smatrao da se niko neće silom ni zadržavati u Jugoslaviji, ali da ne treba ni nuditi nikome da izađe iz federacije.¹⁵⁰

¹⁵⁰) Zapisnici JNOF-a - NF-a Srbije 1944-1948 (ljubaznošću dr M. Mitrovića), navedeni u: B. Petranović, M. Zečević, Jugoslovenski federalizam, ideje i stvarnost, knj. 2, 201-2.

Za prvaka srpskih i jugoslovenskih republikanaca, inače stranke dosledne u svom antimonarhizmu, ali neuticajne, Skoplje i Kumanovo su pripadali Srbiji, bili krajevi za koje je Srbija ratovala. Prodanović je strahovao da se Makedonija ne izdvoji i ne uđe u sastav Bugarske. Bolelo ga je što Makedonci nisu dozvoljavali povratak naseljenika proteranih od bugarske okupatorske vlasti. U Bugarima je video stranu koja je više puta na strani neprijatelja ratovala protiv Srbije.^{151'}

Sef republikanaca odbacivao je, kao i većina građanskih političara, tezu o crnogorskoj naciji, smatrajući da taj pojam ne postoji ni u istoriji niti u književnosti, iako nije imao ništa protiv federalne Crne Gore. Za Vasu Čubrilovića Crnogorci su jednako bili Srbi kao i Bosanci.^{152'} Isto gledište zastupao je i dr Milivoje Marković, predstavnik predratne grupe „Napred“ u JNOF-u Srbije. Suprotno gledište imao je Kirilo Savić, koji je etnički razlikovao Srbe od Makedonaca i Crnogoraca, smatrajući da Srbi treba da se ugledaju na „Rusiju“ koja se odrekla da svoje ime nameće drugima. Inače, ovaj veliki slovenofil, posebno rusofil, koji je 1948. napustio saveznu vladu, smatrao je da se ujedinjuju „raznolikosti“ a ne „jednolikosti“.^{153'} Ruža Pribičević polazila je od osetljivosti nacionalnog pitanja Srba, koje inače niko u vrhu vlasti nije priznavao, istupajući protiv eventualnog otepljenja Kosova i njegovog prisajedinjenja Albaniji. Za razliku od nje, Sreten Žujović je dozvoljavao ovu mogućnost pod uslovima da Albanija bude organizovana na istim osnovama kao i Jugoslavija. Ukoliko bi se pak, u Albaniji ustanovio „reakcionaran“ režim, onda pomenuta mogućnost ne bi dolazila u pitanje. Krajem 1944. Sreten Žujović je smatrao da Albanci, koji su se ogrešili o narodnooslobodilačku borbu moraju biti kažnjeni, ali su ostali „Arnauti“ morali da osete potpunu slobodu.^{154'} Internacionalistička merila su i ovde izbijala svom snagom: progresivnost ili reakcionarnosti jednog režima odlučivala je o sudbini dela državne teritorije, srca srpske zemlje u srednjem veku i duhovne postojbine srpskog naroda.

Dragoljub Jovanović, vođa Narodne seljačke stranke, pozdravljao je Deklaraciju Privremene vlade DFJ, dajući joj prednost pred Deklaracijom vlade Stojana Protića iz 1918, nalazeći u programu DFJ precizniji dokument. Da bi ideje i stavovi iz ove Deklaracije mogli da ožive, smatrao je da svi zainteresovani faktori moraju biti upoznati s namerama vlade i znati odgovore vlade na krupna pitanja koja pritiskaju novu Jugoslaviju. Za Jovanovića ova pitanja su bila mađarsko i „arnautsko“, pitanje Hrvata i njihove kolonizacije u Bačkoj, pitanje Makedonije i Crne Gore, monarhije ili republike, sa drugim akutnim političkim i ekonomskim problemima. Jovanović je bio političar jugoslovenske orijentacije i veliki poklonik njene nezavisnosti i državne celine.

¹⁵²⁾ Isto, 202.

^{153>} Isto.

^{154>} Isto.

U tom smislu izjasnio se i prilikom referisanja o Programu NFJ na prvom, osnivačkom kongresu Narodnog fronta Jugoslavije, avgusta 1945. godine. Zanimljivo je da je Jovanović nekoliko meseci posle Krimске konferencije video ulogu Jugoslavije u sponi između zapadnih saveznika i SSSR-a, drukčije rečeno da ona mora da postoji da ne bi došlo do sukoba „između saveznika sa Zapada i naše sovjetske braće”.¹⁵⁵

U raspravi za dopunu Nacrta ustava, Dragoljub Jovanović je smatrao da treba uneti pravo na samoopredeljenje i ujedinjenje do otepljenja, jer je to načelo propagirano u toku celog rata, a na drugoj strani nijedan progresivni režim ne bi smeo da se plaši separatizma. Pravo na samoopredeljenje nije moglo nikada biti konsumirano, jer je bilo imanentno samom pravu na samoopredeljenje, činilo njegov sadržaj i trebalo je da ostane „zauvek”, da svaki narod raspolaže uvek svojom sudbinom. Za Jovanovića pravo na samoopredeljenje nije bilo „sredstvo reakcije za protivnarodnu akciju”, već garancija ravnopravnosti koja se davala jugoslovenskim narodima. Pravo na samoopredeljenje do otepljenja trebalo je da služi narodima i to samo „kao pravo u potrebi”, a ne „kao obaveza”. Njegovim proklamovanjem moglo se očekivati da se u skorijem vremenu bez straha i sa većom voljom i drugi narodi prisajedine federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji.¹⁵⁶

Srbija na izborima za Ustavotvornu skupštinu Jugoslavije

AVNOJ je i nakon proširenja na osnovu krimске preporuke savezničkih vođa iz februara 1945 - zapravo njene modifikacije od Odbora za popunu i proširenje AVNOJ-a i Ministarstva za konstituantu, s Edvardom Kardeljom na čelu - zadržao u svom sastavu većinu poslanika Narodnog fronta Jugoslavije. Dotadašnji program i sastav AVNOJ-a nisu bili ugroženi njegovim pretvaranjem u Privremenu narodnu skupštinu (PNS), koja je trebalo da - kao prelazna ustanova - donese političko zakonodavstvo i pripremi izbore za ustavotvornu skupštinu. Krimska preporuka, sadržana u Izjavi o rezultatima Krimске konferencije, predviđala je, sem proširenja AVNOJ-a, da zakonodavna akta koja je on doneo budu podneta na ratifikaciju Ustavotvornoj skupštini. Razmatrajući predloge o proširenju AVNOJ-a, Privremena vlada DFJ stala je na gleđište „da treba do krajnjih granica mogućnosti izaći u susret koji je dala konferencija savezničkih rukovodilaca u Jalti”. Izmenu ove preporuke u smislu da se za AVNOJ, pored predratnih

¹⁵⁵) B. Petranović, M. Zečević, n.d., 2, 191 - „Mi smatramo da ova država ima svoje istorijsko opravdanje. To smatra i Sovjetski Savez, a to smatraju i naši veliki saveznici Zapada. Jugoslavija treba da postoji, Jugoslavija mora da postoji baš zbog toga da ne bi došlo do sukoba između saveznika sa Zapada i naše sovjetske braće. Mi tu treba da stojimo kao spona između jednih i drugih, i na taj način obezbedimo mir na Balkanu, mir u Srednjoj Evropi i mir u svetu”. Žnačajnu kohezivnu i objediniteljsku ulogu Jugoslavije Jovanović je video u Titu.

¹⁵⁶) Predlog za dopunu Nacrta Ustava 1945. - ACKSKJ, CK KPJ, X 11/19.

poslanika, predlože i istaknuti javni radnici (političari, naučnici) uslovila je činjenica što je poslednja Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije bila izabrana na nedemokratski način, a njeni poslanici većinom utonuli u kolaboraciju s okupatorima. Demokratska stranka Milana Grola predložila je 13 članova za poslanike proširenog AVNOJ-a, Glavni odbor Saveza zemljoradnika 12 (uključujući predsednika stranke Kosana Pavlovića), Hrvatska republikanska seljačka stranka (radićevci) 9, a Šubašićeva HSS 4. Samostalna demokratska stranka Save Kosanovića i Jugoslovenska republikanska stranka Jaše Prodanovića dale su u AVNOJ po 11 predstavnika, Narodna seljačka stranka Dragoljuba Jovanovića 8, a za predstavnika Socijaldemokratske stranke predložen je Nedeljko Divac.⁷⁾ Privremena narodna skupština, obrazovana 10. avgusta proširenjem AVNOJ-a, radila je do Ukaza Predsedništva PNS od 26. oktobra 1945. o njenom raspuštanju. Predsedništvo PNS rešilo je da se Ustavotvorna skupština, pošto se za nju obave izbori 11. novembra, sazove u zasedanje za 29. novembar.

Pored privremene vlade i AVNOJ-a, odnosno PNS, i njihovih predsedništava, u sistemu vlasti DFJ postojalo je i Namesništvo, ustanova prelaznog karaktera, u suštini dekorativna. Namesnici nisu imali bitnija ovlašćenja, jer su ova pripadala AVNOJ-u, Vladi i Predsedništvu AVNOJ-a, a kasnije PNS i njenom predsedništvu. Namesništvo se može uzeti kao formalni čuvar prenetih kraljevskih ovlašćenja ili kao neka vrsta kontrole sporazuma između NKOJ-a i kraljevske vlade. Namesnici su bili ljudi na zalasku političke karijere (Srđan Budisavljević i Ante Mandić), bez većeg uticaja u političkom životu (Dušan Serbec) a i lično nespremni da se zalažu za stvar monarhije u Jugoslaviji. Namesništvo je, suštinski gledano, predstavljalo dekor ustavnosti ili vid prilagođavanja revolucionarnih promena ustavnoj formi.¹⁵⁸⁾ Prisećajući se svoje uloge namesnika, Srđan Budisavljević je isticao da mu je, kao nekadašnjem aktivnom javnom radniku, više nego teško padala ta sporedna uloga, koju je privremeno morao da vrši. Proglašenjem republike i ukidanjem monarhije prestala je funkcija namesništva.

Privremeno narodno predstavništvo bilo je izraz posleratne situacije u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, za razliku od Privremene narodne skupštine koja je konstituisana kao izraz međunarodnih potreba nove Jugoslavije. Popunjavanje AVNOJ-a nije proizilazilo iz unutrašnjih potreba, već iz međunarodnih obzira pobjednika prema velikim savezničkim silama, prvenstveno Velikoj Britaniji i SSSR-u. Za razliku od Privremenog narodnog predstavništva, Privremena narodna skupština je, radeći u drugačijoj situaciji i novim društvenim odnosima, donela potrebno zakonodavstvo u više nego kratkom roku, a njeno

¹⁵⁷⁾ ACKSKJ, CK KPJ, Komisija za izgradnju narodne vlasti pri CK KPJ, Predlog potpredsednika vlade i ministra za Konstituantu E. Kardelja o proširenju AVNOJ-a od 21. jula 1945.

¹⁵⁸⁾ O radu Namesništva videti: B. Petranović, Lj. Marković, Zapisnici NKOJ-a i Privremene vlade DFJ 1943-1945, Beograd, 1991, 581-2, 591-593. i drugi.

Predsjedništvo raspisalo je izbore za Ustavotvornu skupštinu za 11. novembar 1945. Poznato je koliko su vlade Kraljevine SHS kritikovane zbog odlaganja izbora za Ustavotvornu skupštinu. Na osnovu opšteg prava glasa, koje je tekovina oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, predratno biračko telo dvostruko je uvećano uključivanjem vojnika, žena i omladine s navršениh 18 godina.

Pravo glasa nisu imali aktivni saradnici neprijatelja i pristalice predratnih fašističkih organizacija.

Biračko pravo oduzimalo se po Zakonu o biračkim spiskovima koji je donela Privremena narodna skupština DFJ, avgusta 1945, sledećim kategorijama lica: 1. svim ministrima koji su učestvovali u vladama od 6. januara 1929. do 5. februara 1939. godine, izuzimajući one koji su se odlikovali svojim radom u borbi protiv okupatora; 2. svim pripadnicima vojnih formacija okupatora i njihovih domaćih saradnika koji su se trajno i aktivno borili protiv NOVJ; 3. članovima Kulturbunda, italijanskih fašističkih organizacija i članova njihovih porodica, ukoliko ne mogu da dokažu da su radili u korist narodnooslobodilačke borbe; 4. licima koja su bila aktivni funkcioneri i istaknuti članovi u ustaškim, četničkim, nedićevskim, ljotićevskim organizacijama, beloj i plavoj gardi, kao i drugim kvislinškim organizacijama u zemlji i inostranstvu; 5. licima koja su bila u političkoj i policijskoj službi okupatora i kvislinga; 6. licima koja su dobrovoljno, svojom inicijativom i u cilju pomaganja neprijatelja, stavljala na raspolaganje vojna i privredna sredstva okupatoru i njihovim pomagačima; 7. licima koja su sudskom presudom osuđena na gubitak nacionalne časti, odnosno političkih ili pojedinih građanskih prava za vreme dok taj gubitak traje; 8. i najzad, što nije imalo veze sa prethodnim osnovima, licima pod starateljstvom. Vlada Srbije je na osnovu čl. 4 Zakona donela, u saglasnosti sa saveznom vladom, listu pripadnika organizacija čiji članovi nisu imali biračko pravo, na kojoj su se nalazili: Ljotićevi dobrovoljački odredi; Ljotićeva organizacija „Zbor“, Nedićeva Srpska državna straža; Nedićeva Granična straža; Nedićeva Poljska straža; Srpska zajednica rada; Pozorište Srpske zajednice rada; Obavezna služba rada; Centrala za humor, Pećančevi četnički odredi, četničke organizacije Draže Mihailovića (vojničke i poluvojničke formacije, Centralni i Nacionalni komitet, okružni, sreski i seoski komiteti, ravnogorski odbori, JURAO - Jugoslovenska ravnogorska omladina, ŽROS - Ženska ravnogorska omladina, Crne šamije - ženska četnička organizacija na teritoriji kragujevačkog okruga), Balistička organizacija na Kosovu, Albanski nacionalni komitet, Kulturbund, Mađarski strelasti krstovi, Imredijeva partija, Turanski lovci, Mađarski kulturni savez, Banatski mađarski kulturni savez, Astra - Rumunska kulturno-politička organizacija, Rumunska gvozdena garda, Mađar haz (Dom Mađara) - mađarska ekonomsko-politička organizacija, Rajfajzen, ekonomsko-politička nemačka organizacija (Agririja), Hitlerjugend, Jungenhajm, ustaške vojne formacije, domobranska vojska, ustaške organizacije, Sabor NDH,

Muslimanska milicija, SS divizija - Skender beg, Organizacije kontraudarnih ceta („kontraši“).¹⁵⁹⁾

Zahtevi građanskih političara u vreme Potsdama samo potvrđuju koliko su građanske snage bile nemoćne da se bez oslonca na strane faktore odupru vladavini komunista u Jugoslaviji. Potsdamska konferencija je uticala na brže popunjavanje AVNOJ-a u skladu s krimskom preporukom, jer je postojeći Odbor za proširenje AVNOJ-a - zapravo Ministarstvo za konstituantu, koje je praktično obavljalo taj posao - kasnio u odabiranju nekompromitovanih poslanika. Grol je bio nezadovoljan što se sednice Privremene vlade DFJ ne održavaju redovno. Podneo je maršalu Titu memorandum, u kome je stajalo da će ostati u vladi samo pod uslovom da se najhitnije postigne sporazum o proširenju AVNOJ-a, da nova skupština donese osnovne zakone o slobodi štampe, zbora i govora, o izborima, o građanskoj sigurnosti i o karakteru novog režima.¹⁶⁰⁾ Krajem jula 1945. Šubašić je dao podršku Grolu da se obrazuje Komitet ministara za proučavanje zakona i proširenje AVNOJ-a, u koji su ušli: Edvard Kardelj, predsednik, Milan Grol, Sava Kosanović, dr Juraj Šutej, Frane Frol, Andrija Hebrang i Jaša Prodanović; ali, prema oceni građanskih predstavnika u tom telu, „komunisti“ nisu nameravali da se odreknu „željezne kontrole“. Za razliku od Grola, Šubašić nije želeo da istupi protiv DFJ, smatrajući da „režim“ ima svu fizičku vlast u svojim rukama, da je narodni front neizbežan i da je alternativa građanskog rata neprihvatljiva. Za njega je bilo najvažnije da se obrazovanjem koalicije stranaka, pa makar u njoj Komunistička partija imala i odlučujući uticaj, izbegne skrivanje jednopartijskog sistema pod plaštom narodnog fronta.¹⁶¹⁾

¹⁵⁹⁾ Čl. 4 Zakona o biračkim spiskovima, Službeni list DFJ br. 59/1945.

¹⁶⁰⁾ O tome M. Grol u ostavci podnetoj maršalu J. B. Titu 18. avgusta kaže: „Izlaganje mojih mišljenja o situaciji ostalo je bez odgovora. Za punih mesec i po dana nije došlo do nove zaključne lične izmene misli između mene i Vas, niti je bilo sednice Vlade na kojoj bih mogao pokrenuti ta pitanja.

U jednom trenutku, izjava potpredsednika Kardelja, da i on misli da bi pre svih odluka o AVNOJ-u trebalo sporazumeti se o programu, kao i obećanje njegovo od pre nekoliko nedelja da će se 'za dan-dva' održati sednica Vlade - dalo mi je nade da do tog sporazumevanja može doći.

Mesto svega toga, iza pauze od tri meseca, sednica Vlade zakazana je bila tek u poslednjoj nedelji pred sam saziv AVNOJ-a, i nekoliko dana pre toga dostavljena je članovima Vlade hrpa zakonskih projekata: izbornog zakona, zakona o biračkim spiskovima, zakona o kažnjavanju zločina i prestupa protiv otadžbine, o Ustavotvornoj skupštini, o državljanstvu, o vojnim sudovima, o agrarnoj reformi, predlog Ministra za Konstituantu o proširenju AVNOJ-a, zatim zakoni o štampi, o udruženjima i zborovima.

Svi ti važni i za rešavanje današnjih problema odlučujući zakonski projekti, izrađivani bez širih načelnih sporazuma, ubačeni su bili odjednom, u poslednjem trenutku, pred Ministarski Savet pred saziv AVNOJ-a, o čijem se proširenju u Privremeni parlament - o principu i o merilima - za sve ovo vreme isto tako nije sporazumevalo.

U takvom načinu rada pokazuje se jedno poslovno gledanje osnovnih političkih pitanja, skoro tehničko sprovođenje jedne politike kao već osveštane, neprikosnovene, koja isključuje svako podvajanje mišljenja. Na jedan ili drugi način ti zakoni ograničavaju ili poništavaju građanska prava, demantuju sporazume o definitivnom uređenju zemlje i osporavaju osnovna načela na kojima su oni načinjeni.“ - Arhiva J. B. Tita, II-5-6.

¹⁶¹⁾ B. Petranović, S. Nešović, AVNOJ i revolucija, Beograd, 1983., 741-744.

Grolu nije pošlo za rukom da Komitetu nametne svoje poglede na izradu zakonskih projekata u smislu pronalaženja kompromisne formule. Grupa demokrata u Privremenoj narodnoj skupštini DFJ pristupila je kritici predloženog zakonodavstva sa stanovišta povrede demokratskih načela. Opozicija je gledala na stvaranje jedinstvene vlade kao na podelu vlasti. Dragić Joksimović, poslanik Privremene narodne skupštine, tražio je da se sprovedu izbori za organe lokalne vlasti, jer se „kuća gradi od temelja“, a ne od „krova“, i donese zakon o slobodi od straha.¹⁶² Ova opozicija je 1945. bila kristalizacioni centar otpora jednostranačkoj vlasti u Srbiji i Jugoslaviji. Grolovim pristalicama u PNS prišlo je i nekoliko poslanika iz drugih građanskih grupacija, tako da je opoziciju novom zakonodavstvu činilo najviše 17 poslanika.

Grolovi jednomišljenici u PNS istupali su protiv političke isključivosti KPJ, „političkih procesija“ Narodnog fronta, tražili zaborav „nevoljnih ogrešenja“ u ratu. Grol je govorio o „uslovima sveopšte ekonomske krize i nesmirene atmosfere“. List *Demokratija* se pozivao na zahteve iz naroda da „bude više Hunre manje Hozne“.¹⁶³ Za Grola je Sporazum Tito - Subašić značio podelu vlasti između komunista i ostalih „progresivnih političkih partija“.

Opozicija je, uz pomoć zapadnih sila, oslonjena na Deklaraciju o oslobođenoj Evropi usvojenoj na Krimskoj konferenciji, nastojala da izgradi legalnu osnovu rada i ostvari podelu vlasti s KPJ, koja na to nije ni pomišljala.

Suočen sa činjenicom da se Tito ne drži Krimске preporuke u shvatanju demokratske opozicije, a na drugoj strani nemajući mogućnosti da se odmerava sa Narodnim frontom iza kojega je stajala KPJ sa državnim aparatom vlasti, Grol je 18. avgusta 1945. podneo ostavku Titu na položaj potpredsednika Privremene vlade DFJ. Za Grola, načela Deklaracije vlade iz marta 1945. nisu bila u praksi poštovana. Ukazao je predsedniku vlade da sednice vlade nisu tri meseca sazivane. Donošenje „hrpe zakonskih projekata“ bilo je izneto pred vladu u poslednji čas. Za Grola je ovakav način rada predstavljao tehničko sprovođenje jedne politike kao neprikosnovene, koja isključuje svako podvajanje mišljenja. Iz toga je izvlačio zaključak o tendenciji da se „mehaničkim sredstvima obezbedi ono što se saglašavanjem ne može“. Osuđivao je masovna okrivljavanja, pretnje i stavljanje pod pitanje osnovnih prava građana. Pod udar Grolove inkriminacije posebno je došlo proizvoljno stavljanje pod oznakom fašizma svega onog što nije bilo na liniji oslobodilačkog rata. Iz svega je proizlazilo da politički zakoni koji ne obezbeđuju slobodnu razmenu mišljenja ne vode ni slobodnim izborima za Ustavotvornu skupštinu.¹⁶⁴

Privremena vlada DFJ, od obrazovanja marta 1945, bila je, u stvari organ KPJ, odnosno Politbiroa CK KPJ, nezavisno od svog šarolikog

m) B. Petranović, M. Zečević, n.d., 2, 194.

¹⁶³) Aluzije u Bosni da bude manje represije a više strane ekonomske pomoći.

¹⁶⁴) Arhiv J. B. Tita, II-5-6.

sastava. Pored komunista, u Privremenoj vladi DFJ nalazili su se i predstavnici drugih stranaka i političkih grupa: Milan Grol (Demokratska stranka), Ivan Subašić i Juraj Šutej (HSS), Sava Kosanović (Samostalna demokratska stranka), Jaša Prodanović (Jugoslovenska republikanska stranka), Edvard Kocbek (bivši hrišćanski socijalist), Frane Frol (HSS u JNOF-u). No, komunisti su u njoj imali najistaknutije prvake svoje partije: predsednički položaj pripao je maršalu Josipu Brozu Titu, generalnom sekretaru KPJ, mada se njegova najviša partijska funkcija nije javno iskazivala; Tito se istovremeno nalazio na čelu resora narodne odbrane, kao vrhovni komandant Jugoslovenske armije; Edvard Kardelj, član Politbira CK KPJ nije bio samo potpredsednik vlade već i ministar za konstituantu; stajao je na čelu ministarstva koje je u postojećoj prelaznoj situaciji bilo jedno od najvažnijih, jer je trebalo pripremiti pretvaranje AVNOJ-a u Privremenu narodnu skupštinu, saglasno krimskoj preporuci šefova velikih sila, organizovati izbore za ustavotvornu skupštinu i izraditi nacrt budućeg ustava. Glavni partijski ideolog, Milovan Đilas, nalazio se na čelu Ministarstva za Crnu Goru, kao i Pavle Gregorić za Hrvatsku, a Rodoljub Čolaković za Bosnu i Hercegovinu. Resore industrije, saobraćaja, spoljne trgovine, rudarstva i prosvete držali su takođe komunisti (Andrija Hebrang, Todor Vujasinović, Nikola Petrović, Bane Andrejev i Vladislav Ribnikar). Hebrang je bio povučen iz Hrvatske na rad u federaciju posle kritike njegovog rada kao separatističkog, ali to šira javnost, pa čak i članovi KPJ, nisu znali. Ministarstvom finansija rukovodio je Sreten Žujović, član Politbira CK KPJ. Na čelu Ministarstva unutrašnjih poslova stajao je pop Vlada Zečević, istaknuti partizanski prvak iz zapadne Srbije, član KPJ od 1942. godine. Zečević nije imao istaknuto mesto u partijskoj hijerarhiji, ali je kao sveštenik, čija je popularnost probila granice Jugoslavije zahvaljujući propagandi narodnooslobodilačkog pokreta i naprednih iseljeničkih krugova, mogao garantovati u očima javnog mnjenja da će se unutrašnji organi držati demokratskih pravila u predstojećim izborima. Uostalom, organima bezbednosti (Odeljenje zaštite naroda - OZN-a), na Zapadu poznatim kao „tajna politička policija“, rukovodio je Aleksandar Ranković Marko, član Politbira CK KPJ i general-lajtnant JA. Odeljenje zaštite naroda, stvoreno 13. maja 1944. godine, nalazilo se - po tadašnjem formacijskom sastavu - u okviru Ministarstva narodne odbrane a ne Ministarstva unutrašnjih poslova.

Nominalni nosilac spoljne politike bio je Ivan Subašić, ali su poslovi s inostranstvom (uključujući međunarodne odnose i komunističke veze) bili koncentrisani, kao i ranije (dok je Josip Smodlaka bio u NKOJ-u prvi partizanski poverenik za spoljne poslove), u rukama maršala Tita. Glavne linije spoljne politike formulisao je i iznosio Tito u svojstvu predsednika Privremene vlade DFJ. Prepiska između Tita i Staljina, odnosno drugih sovjetskih najviših zvaničnika (političkih i vojnih) ostvarivana je bez publiciteta. Tito je s Edvardom Kardeljem držao sve

konce spoljne politike u vreme tršćanske krize. Ostale resore držali su predstavnici građanskih grupa i partija, koji su bili pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta (iz redova HSS - Frane Frol i Zlatan Sremec, ili poznati pisac, katolički mislilac, prvak hrišćanskih socijalista i Osvobodilne fronte Edvard Kocbek); sledili liniju JNOF-a (kao šef Jugoslovenske republikanske stranke Jakov Jaša Prodanović); orijentisani prema naprednim snagama u Jugoslaviji za vreme boravka u emigraciji (prvak Samostalne demokratske stranke Sava Kosanović, vatreni branilac obnove Jugoslavije u inostranstvu); političari koji su važili za rusofilski, odnosno slovenski orijentisane. Van stranaka u Vladi nalazili su se istaknuti javni radnici i raniji političari, ali sada bez stranačkog opredeljenja (Josip Smodlaka, Vasa Čubrilović).

Predsedništvo Privremene narodne skupštine raspisalo je 1. septembra 1945. izbore za Ustavotvornu skupštinu za 11. novembar iste godine. Narodni front Jugoslavije je samim tim otvorio predizbornu kampanju. Na sednici Izvršnog odbora Narodnog fronta Srbije 5. IX 1945. pretresano je pismo Izvršnog odbora NFJ upućeno svim zemaljskim odborima. Tim povodom je zaključeno: 1. da se pri Izvršnom odboru NF Srbije stvori Izvršni odbor u koji bi ušli predstavnici svih stranaka i grupa koje su se nalazile u Narodnom frontu; 2. da se ovi odbori obrazuju i pri okružnim odborima i prošire sa po jednim predstavnikom grupa u Narodnom frontu; 3. da izborni odbori podnose predloge za okružnu listu Izvršnom odboru NF okruga na konačno rešavanje; 4. radi ubrzanja postupka oko postavljanja okružnih lista i veće saglasnosti svih grupa u Narodnom frontu odlučeno je da Izborni odbor pri Gradskom odboru izvrši kandidaciju za celu Srbiju, kako za Saveznu skupštinu, tako i za Skupštinu naroda, i pre dobijanja predloga od okružnih odbora Narodnog fronta. Samim tim, Izvršni odbor Narodnog fronta Srbije mogao je da uputi predlog okružnim odborima za stavljanje određenih lica na okružne liste. Ovaj postupak, međutim, po stavu Izvršnog odbora Narodnog fronta Srbije, nije sprečavao okružne odbore Narodnog fronta da popunjavaju svoje okružne liste i dodaju kandidate za koje se izjasnio Glavni odbor Narodnog fronta Srbije. 5. U okružne izborne odbore nisu mogla da se biraju lica koja su bila kandidati na toj listi. 6. Glavni odbor je preporučio okružnim odborima da pojačaju svoj agitacioni aparat i da izbegavaju potpirivanje međustranačke borbe, što je moglo da nanese „neocenjivu štetu“. Svim grupama je trebalo da se pruže ista materijalna sredstva. Grupe u Narodnom frontu mogle su u načelu i samostalno da istupaju, ali je Glavni odbor preporučivao zajednički nastup. Formalno gledano, Glavni odbor je tražio da Narodni front vodi brobu protiv izbornih nezakonitosti, naročito u pitanju zborova i dogovora građana, i da se štampa svih grupa rastura podjednako.¹⁶⁵⁾

¹⁶⁵⁾ B. Petranović, Narodni front Beograda na izborima za Ustavotvornu skupštinu Jugoslavije 11. novembra 1945. godine, Godišnjak grada Beograda, knj. XVI - 1969, 88.

Zemaljska izborna komisija Srbije donela je 6. septembra 1945. odluku o ustanovljenju izbornih srezova i određivanju broja poslanika koje će birati pojedini izborni srezovi na teritoriji Srbije za Saveznu skupštinu Ustavotvorne skupštine. Prema odluci Savezne izborne komisije od 3. IX 1945, Srbija je birala 87 poslanika. Grad Beograd sa 288.938 stanovnika, po popisu iz 1931, godine, birao je 7 poslanika (jedan poslanik na 40 hiljada stanovnika). Svaki rejon Beograda činio je poseban izborni savez.¹⁶⁶⁾

Na osnovu člana 10 Zakona o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu, Zemaljska izborna komisija Srbije je 6. septembra donela Odluku o postavljenju izbornih komisija za grad Beograd i pojedine okruge Srbije. Po uputstvima Izvršnog odbora Narodnog fronta Srbije, Gradski izborni odbor morao je da predstavlja sve grupe. Prihvatajući ovaj stav, Gradski odbor Narodnog fronta Beograda traži 11. septembra da u izborni odbor uđu i predstavnici organizacija AFŽ-a, USAOS-a, Jedinstvenih sindikata i pojedini aktivisti Narodnog fronta koji nisu pripadali ni jednoj stranci, ali su se istakli kao pripadnici Narodnog fronta.

Izborni odbor Srbije, sastavljen od predstavnika svih grupa, ovlašćen je od Izvršnog odbora NF Srbije da privede kraju kandidacije za Beograd i pojedine okruge u Srbiji. Listu za grad Beograd nosio je maršal Tito, kao kandidat u VII rejonu, dok je za njegovog zamenika kandidovan dr Blagoje Nešković, predsednik Narodne vlade Srbije; u I rejonu kandidovan je Moša Pijade, potpredsednik Privremene narodne skupštine, a za zamenika Stevan Jakovljević, rektor Univerziteta; drugi kandidat bio je dr Svetislav Živković, profesor; u II rejonu kandidovan je general-lajtnant Sreten Žujović, ministar finansija, a za zamenika Dragi Stamenković, sindikalni funkcioner; u II rejonu Vladimir Simić, advokat, a za zamenika Marko Nikezić, potpredsednik INO-a Beograda; u IV rejonu Vladislav Ribnikar, ministar prosvete, a za zamenika Milan Živković, apotekar; drugi kandidat je bio Miladin Zarić, učitelj, a njegov zamenik Milutin Najdanović, privatni činovnik; u V rejonu kandidovan je Pavle Pavlović, abadžijski radnik, a kao zamenik Dragoslav Mutapović, pomoćnik ministra poljoprivrede Srbije; drugi kandidat u ovom rejonu je Dragoljub Jovanović, profesor Univerziteta; u VI rejonu kandidovan je Aleksandar Ranković, general-lajtnant, čiji je zamenik Slavka Parenta, šef socijalnog odeljenja INO-a; drugi kandidat je bio Nikola Čopić, pomoćnik direktora Hemijske centrale, a zamenik Velimir Stojanović, građevinar.¹⁶⁷⁾ Na izborima za Ustavotvornu skupštinu nije bilo drugih lista Narodnog fronta.¹⁶⁸⁾

Očekivalo se da Narodni front na izborima izrazi jedinstvo političke misli naroda Jugoslavije. Izvršni odbor NFJ u tom smislu izdao je 11. septembra 1945. proglas članovima organizacije povodom izbora za

¹⁶⁶⁾ „Glas“, 8. septembar 1945.

¹⁶⁷⁾ Isto, 25. septembar 1945.

¹⁶⁸⁾ B. Petranović, n.d., 90.

Ustavotvornu skupštinu. Osnovne parole NFJ pozivaju na jačanje bratstva i jedinstva i ravnopravnosti naroda, razvijanje saveza radnika i seljaka i svih drugih „naprednih slojeva društva“, savez sa SSSR-om i prijateljstvo sa ostalim saveznicima. Narodni front Jugoslavije pozivao je na izbore sve građane i osuđivao „reakcionarnu opoziciju“. Jedinstveni sindikati okružnicom pozivaju svoje organizacije da u predizbornoj kampanji izdaju letke, agitacijom i propagandom „raskrinkavaju“ opoziciju. Glavni odbor JSRNJ objavio je predizborni proglas radničkoj klasi Jugoslavije 25. oktobra 1945.

Odmah po raspisivanju izbora, u Srbiji se razbukovala politička aktivnost. U Beogradu je nosilac ove aktivnosti bio Gradski odbor Narodnog fronta. Na svojim sednicama i šaljuci raspise rejonskim odborima, Gradski odbor Narodnog fronta davao je ton akcijama. Gradski odbor Narodnog fronta objašnjavao je karakter ustanove „zamenika“ i podvlačio da dve liste za Skupštinu naroda u Srbiji ne znače cepanje Narodnog fronta. NF Beograda poziva aktiviste da na dan izbora dovedu što više građana na birališta. Rukovodstvo Narodnog fronta u Beogradu pokreće, takođe, pitanje sredstava za pokriće rashoda oko likovne i pismene propagande, organizacije izbora i drugih potreba izborne kampanje. Odlukom Izvršnog odbora NF Srbije obrazovan je Izborni fond Narodnog fronta. Fond se formirao od priloga, a deljen je na sledeći način: 25% NFJ, 50% NF Srbije i 25% okružnim odborima NF-a. U Beogradu su prilozi skupljani po rejonima i dostavljeni Gradskom odboru Narodnog fronta. Iz psiholoških razloga posebna pažnja je obraćena na iznos koji su prilagali prvi prilagači.

Program akcije, koji je razradio Gradski odbor Narodnog fronta u vezi sa izborima, obuhvatio je: 1. prorađu Proglasa NFJ, razrađivanje govora maršala Tita, tumačenje socijalno-političkog značaja novog zakonodavstva PNS, objašnjavanje kandidacionih lista; 2. organizovanje rejonskih konferencija, koje su morale da se završe do 30. septembra; 3. masovne organizacije su zadužene da razviju akciju među svojim članstvom, radnicima, omladinom, ženama; 4. planirane konferencije za 7. oktobar zamišljene su kao vrhunske tačke izborne agitacije; 5. Gradski odbor preuzimao je na sebe izdavanje proglasa građanima, štampanje parola i agitaciju za izborni fond.¹⁷⁰

U početnoj fazi predizborne kampanje održavani su mesni sastanci i rejonske konferencije, na kojima su objašnjavani zakoni o biračkim spiskovima i o izboru narodnih poslanika, kao i naglašavan značaj Privremene narodne skupštine kao novog „parlamenta“. Radnici Beograda odlazili su ekipno u obližnja sela i manifestovali u prilog Narodnog fronta. Organizacije AFŽ-a agituju da žene koriste biračko pravo 11. novembra. Predizborna propaganda i agitacija vodila se preko štampe, kulturno-prosvetnih priredaba, plakata, popularnih brošura. Članstvo Narodnog fronta pomagalo je na sređivanju biračkih spiskova.

¹⁶⁹ Istorijški arhiv Beograda, Fond NF-a, Zapisnici sa sednice Gradskog odbora NF-a od 25. septembra 1945.

¹⁷⁰ Isto, Zapisnik od 18. i 25. septembra 1945.

Iz biračkih spiskova su brisani saradnici neprijatelja kao „nedostojni“, koji su, kako se govorilo, „sami sebi oduzeli biračko pravo“. Pored „nebudnosti“ članova Narodnog fronta prilikom upisa građana u spiskove, bilo je, s druge strane, i preteranog „sitničarenja“. Prema izveštajima, koji su pristizali, „neprijateljski elementi“ su na konferencijama pokazivali i „lažnu revnost“, nastojeći da se iz spiskova brišu i „pošteni građani“. Broj predloženih građana za brisanje u Beogradu do kraja avgusta je iznosio 5-6 hiljada ili 2,5% od upisanog broja birača.¹⁷¹

Partijska organizacija proglasila je izbore za glavni zadatak. Mesni komitet je odlučio da se za jedan mesec odloži održavanje partijskog kursa pri Mesnom komitetu. Na teorijskim sastancima razrađivali su se govori u vezi sa izborima. Komitet je, takođe, odložio rad na ispunjavanju anketnih partijskih listova i druge tekuće poslove. Po direktivi Mesnog komiteta nisu se odlagali jedino poslovi vezani za obilaženje partijskih jedinica, spremanje zimmice i proizvodnja. Komunisti su obavezani da u svest naroda unose shvatanje da je svako izjašnjavanje protiv Narodnog fronta - izdaja.¹⁷²

Kućne i ulične konferencije ustupale su u oktobru mesto većim predizbornim mitinzima i zborovima, ali politička aktivnost ni u ovim najmanjim jedinicama nije prestajala.¹⁷³ Dok je u septembru težište bilo na objašnjavanju odredaba i principa izbornog zakonodavstva, dotle je u oktobru najvećim delom govoreno o uspešnoj obnovi zemlje, daljim perspektivama razvitka, karakteru opozicije.

Narodni front je sprečavao pokušaje opozicije da omalovaži izbore; suzbijao je vesti da će se izbori odložiti ili poništiti, ukoliko se i održe; razbijalo se shvatanje da glasanje i politika nije za žene. Rad opozicije u redovima omladine svodio se uglavnom na pridobijanje pojedinaca i delatnost bivših članova Jugoslovenske ravnogorske omladine (JU-RAO), ali je dolazilo i do obrazovanja manjih grupica od po 3-4 omladinca. Omladinci, pod uticajem opozicije činili su pojedinačne „ispade“, ali nisu imali snagu da stvore organizaciju. Antikomunistički raspoloženi omladinci pisali su „ceduljice“ sa parolama: „Omladino, komunisti vas gone samo na rad“; klevetali Tita i veličali kralja. Većini ovih punoletnih omladinaca bilo je oduzeto i biračko pravo. U jeku predizborne kampanje deo ovih omladinaca nalazio je stecište u prostorijama redakcije lista „Demokratija“.¹⁷⁴

Narodni front je u izbornoj agitaciji „raskrinkavao“, sem opozicije u Srbiji i njenih prvaka, i Vlatka Mačeka kao potpisnika Trojnog pakta i saradnika ustaškog pokreta. Iz direktiva Narodnog fronta Srbije vidi se da je suština apstinencije opozicije na izborima objašnjavana slabošću unutrašnje „reakcije“ i njenim težnjama da stvori osnov za inostranu

¹⁷¹ Isto; „Borba“, 1. septembar 1945.-

¹⁷² Istorijski arhiv Beograda, Zapisnik MK od 1. X 1945.

¹⁷³ B. Petranović, n.d., 92.

¹⁷⁴ Isto.

intervenciju. Narodni front Srbije tražio je, takođe da se u okružnoj štampi „demaskiraju" lokalne vođe opozicije.¹⁷⁵⁾

Između građanskih stranaka i grupa u Narodnom frontu i onih van Narodnog fronta postojale su, u odnosu na postojeći poredak, krupne razlike. Predstavnici većeg broja grupa u Narodnom frontu uglavnom su lojalno saradivali sa Narodnim frontom u predizbornoj kampanji. Vođe nekih od ovih grupa vezivale su svoj budući opstanak za uspeh na izborima, naglašavajući svojim malobrojnim pristalicama da će „sutra" vredeti onoliko koliko su na izborima dobili glasova. Građanske stranke u Narodnom frontu uputile su članstvu predizborne proglose, i to: Jugoslovenska republikanska stranka, Narodna seljačka stranka, Savez zemljoradnika, Samostalna demokratska stranka. Izražavajući se za demokratiju, federativno uređenje i republikanski oblik vlasti, republikanci su isticali da je Narodni front do tog stepena potreban da bi ga trebalo stvoriti čak i kada ne bi postojao. Samostalna demokratska stranka pozivala je svoje članove da glasaju za Narodni front, jer su snage koje ga predstavljaju protiv diktature, za agrarnu reformu, za federaciju i bratstvo i jedinstvo. Ova grupa izdala je predizborni proglas u zajednici sa „Seljačkim kolom". Proglas su potpisali najistaknutiji rukovodioci stranke: Sava Kosanović, Vojislav Kecmanović, Sreten Vukošavljević, Aleksandar Moč, Hinko Krizman, Zaim Šarac, Aleksandar Šević, Ljubo Leontić, Rajko Đermanović.¹¹⁽ⁱ⁾

U izbornom proglasu Narodne seljačke stranke rečeno je: „Neka Narodni front bude svima važniji od vlastite stranke ili ličnosti". I dalje: „Nećemo građanski rat, nećemo haos i skok u nepoznato ili po zlu poznato, nećemo nazad, nego samo napred"... „Glasajte za listu Narodnog fronta, a za kandidate koji vam se najviše sviđaju". U članku „Izbori u pravi čas" Dragoljub Jovanović je pisao: „Na obema listama raspoređeni su predstavnici svih stranaka u Frontu i to u prilično ravnoj meri. U srezovima, sem jednog ili dva izuzetka, gde je samo jedan kandidat, svuda su po dva do tri pa i pet kandidata. Narod u Srbiji imaće prilike da bira među tim kandidatima ne samo prema ličnostima, nego i prema stranačkoj pripadnosti.¹⁷⁷⁾ Dragoljub Jovanović je sve one koji su ostajali van Narodnog fronta nazivao „unutrašnjim emigrantima", a izbore tumačio kao odlučan trenutak da seljaci kažu što im je na „duši".¹⁷⁸⁾

Nausuprot snagama oko Narodnog fronta, neuspešno je pokušavao da se stvori i front opozicionih građanskih snaga. Pojedinci i frakcije iz grupa u Narodnom frontu nastojali su da stvore utisak da te grupe ne idu sa Narodnim frontom. Na početku izborne kampanje Vaso Čubrilović je demantovao da postoje dve grupe Saveza zemljoradnika koje će na izborima samostalno da „okušaju" svoju vrednost. Predsed-

¹⁷⁵⁾ Isto.

¹⁷⁶⁾ „Glas", 19. septembar 1945.

¹⁷⁷⁾ Isto, 3. oktobar 1945.

¹⁷⁸⁾ Isto, 11. septembar 1945.

ništvo Saveza zemljoradnika (Zemljoradničke stranke) saopštilo je uoči izbora da je netačna vest „Demokratije“ da je Glavni izvršni odbor Zemljoradničke stranke resio na sednici od 26. oktobra da ne učestvuje na izborima. Tim povodom Predsedništvo je isticalo da je Zemljoradnička stranka od stupanja u Narodni front, 14. marta 1945, lojalno saradivala u Narodnom frontu, pa nema razloga da tu lojalnost ne zadrži i uoči izbora, s tim što je samo jedan član Glavnog odbora bio protivan da stranka izlazi na izbore.^{179'} Na početku izborne kampanje demantovana je i vest agencije Rojter da će Socijalistička partija Jugoslavije Milorada Belića i druge grupe izaći samostalno na izbore. U jeku kampanje Ministarstvo unutrašnjih poslova odobrilo je rad Narodnoj radikalnoj stranci Miloša Trifunovića, a na prijavu Ace Stanojevića.^{181'}

Mada ovim strankama nisu javno pravljene formalne smetnje, one su, onako malobrojne, bile pod neprekidnim moralno-političkim pritiskom Narodnog fronta i bez mogućnosti da se nametnu kao značajniji politički faktori.

Tek što je treće zasedanje AVNOJ-a otpočelo s radom, uvećano novoprimitljenim poslanicima u skladu sa preporukom Krimске konferencije, Petar II Karađorđević dao je izjavu da povlači ovlašćenja kraljevskim namesnicima. Ovim aktima počinje pritisak opozicije da izazove veći interes Zapada za događaje u Jugoslaviji, pa i eventualnu intervenciju. Petar Karađorđević je obrazlagao svoju akciju time da je Tito na kongresu NFJ prejudicirao stav prema monarhiji, da se Sporazum Tito - Šubašić ne izvršuje od prvog dana i da se sprema nasilni plebiscit. Agencija Tanjug je suštinu ove kraljeve intervencije označila kao težnju da se „minira“ narodnooslobodilački pokret i rezultati njegove borbe.^{182'}

Grupa bivših političara na čelu sa Slobodanom Jovanovićem, Jovanom Banjaninom, Milanom Gavrilovićem, Vječeslavom Vilderom i drugima, podnela je 10. septembra 1945. Savetu ministara inostranih poslova velikih sila u Londonu memorandum, u kome se isticalo da režim u Jugoslaviji nema ničeg zajedničkog sa demokratijom i da u zemlji vlada strahovlada KPJ. Ovi političari su tražili od savezničkih sila da se u Jugoslaviji obrazuje vlada od svih demokratskih partija i uspostavi kontrola izbora, jer je u Jugoslaviji građanski rat već bio započeo.^{183'}

U prvom broju „Demokratije“ od 27. septembra 1945. objavljeno je „Saopštenje udruženih opozicionih stranaka“ u kome je stajalo: „Rđavi politički zakoni pokazali su se od prvih dana u primeni isključive režimske vlasti kao nemogući. Izborna radnja počela je oduzimanjem

Isto, 8. septembar, 3. novembar 1945.

^{8'} Isto, 5. septembar 1945.

¹⁸¹⁾ „Borba“, 10. oktobar 1945.

¹⁸²⁾ Isto, 21. avgust 1945.

¹⁸³⁾ Isto, 10. avgust 1945.

biračkog prava stotinama hiljada građana, koje povlači sobom lišavanje drugih prava i otežavanje samih životnih uslova. Izborna kampanja počela je pritiskom, koji u atmosferi nespokojstva i još neumirene zemlje, vodi teškim posledicama. Jedna konstituenta iz takvih izbora ne može imati prava ni mogućnosti da reši teške probleme u zemlji. Iz tih razloga udružene demokratske stranke u opoziciji - demokrati - radikali i zemljoradnici, ne postavljaju svoju izbornu listu. Ovom današnjem saopštenju sledovaće odluke grupa u Zagrebu i Ljubljani".¹⁸⁴ Grupe, koje se u ovom saopštenju pominju, u stvari su bile frakcije stranaka u Narodnom frontu (samostalnih demokrata i zemljoradnika). Sa sednice frakcije Samostalne demokratske stranke, održane pod predsedništvom Dušana Boškovića, potpredsednika SDS, 15. septembra 1945. u Beogradu, izdato je saopštenje da se ova grupa ne slaže sa dr Hinkom Krizmanom i Savom Kosanovićem i uopšte učesćem Samostalne demokratske stranke u Narodnom frontu. Kominike se završava time, da će Samostalna demokratska stranka nastaviti svoj rad u zajednici sa ostalim demokratskim strankama van Narodnog fronta.¹⁸⁵ Što se tiče radikala, oni su bili malobrojni, još pre rata razbijeni i rastrojeni kao stranka, a posle rata mnogi od njenih bivših vođa proglašeni za saradnike okupatora.

U toku celog oktobra „Demokratija“ je napadala način organizacije izbora, Narodni front i društveni sistem. Režim je proglašen za totalitaran, jer nema diferenciranja mišljenja i partija niti razumevanja za ljude van Narodnog fronta. Grolov list je isticao da na jedan list opozicije dolazi 130 listova Narodnog fronta u zemlji. „Demokratija“ je pisala da se mase „harangiraju“ na predizbornim konferencijama, velikim i malim, rejonskim, uličnim i kućnim, a da su litije „sa barjacima i transparentima poslednjih dana dobile nezapamćene razmere“. Demokratima je smetala ova „hajka“, posebno ispisane parole po zidovima zgrada i na trotoarima.¹⁸⁶ Nema ni jedne ustanove, mere ili akcije Narodnog fronta koju „Demokratija“ nije podvrgavala kritici, napadi-ma, sumnji: način deobe Unrine robe, broj brisanih iz biračkih spiskova, davanja karakteristika, tok predizbornih konferencija; tvrdilo se da vlast nije slobodno izabrana, da nije samoupravna i da je laicizirana; napadao se način izvođenja privredne obnove.¹⁸⁷

Paljenje „Demokratije“ 18. oktobra 1945. u raznim krajevima Beograda od strane omladinskih grupa, podstaknutih od MK KPJ, dalo je osnov demokratima da napadnu nepoštovanje odredbi Zakona o slobodi štampe, zbora i dogovora. Pod pritiskom Narodnog fronta „Demokratija“ je uoči izbora prestala da izlazi, jer navodno nisu više hteli da je štampaju tipografski radnici.

Na sednici Predsedništva Privremene narodne skupštine od 26. oktobra 1945, na predlog Edvarda Kardelja ustanovljena je „kutija bez

¹⁸⁴ Saopštenje je datirano sa 20. septembar 1945 - „Demokratija“, 27. septembar 1945.

¹⁸⁵ Isto, 4. oktobar 1945.

¹⁸⁶ Isto, 18. septembar 1945.

> Isto, 1-6, od 27. septembra do 1. novembra 1945.

liste", kao korektiv da se ne glasa samo za „vladinu listu“. „Demokratija“ je ovu meru označila kao činjenicu koja ne menja u suštini ništa u izvođenju izbornih radnji. Ova mera nije uticala na opoziciju da se odrekne politike apstinencije koju je opravdavala sledećim razlozima: ograničenjem slobode; što su čitave pokrajine nepristupačne akciji opozicije; što narod nije u situaciji da voljno glasa. „Demokratija“ je preporučivala samo pojedincima, koji nisu imali drugi izlaz, da glasaju za „kutiju bez liste“.

Narodni front je u borbi protiv demokratske opozicije Milana Grola koristio i grupu demokrata koji su pripadali narodnom frontu. Ova grupa, u kojoj su najuticajnije ulogu imali V. Zečević, M. Carević, M. Peruničić, M. Vlajković i A. Popović, sazvali su konferenciju svojih pristalica u Beogradu 14. septembra 1945, na kojoj su osudili manjinu Milana Grola, usvojili program Narodnog fronta i izabrali akcioni odbor od 7 lica da sazove konferenciju demokrata i postavi kandidate za izbore.^{188'} Za predsednika Akcionog odobra izabran je Vlada Zečević, a za sekretara Miloš Carević. Konferencija sreskih delegata Demokratske stranke sazvana je za 27. septembar 1945. u Beogradu. Odlučeno je da se pokrene list stranke i otvore klupske prostorije. Rejonske konferencije demokrata za izbor delegata održane su 23. septembra. Obrazovan je privremeni odbor članova Demokratske stranke u Narodnom frontu za Beograd. Zemaljska konferencija Demokratske stranke u Narodnom frontu donela je Rezoluciju u kojoj je grupa Milana Grola označena kao manjina stranke i usvojen program Narodnog fronta. Grolova grupa okvalifikovana je kao „disidentska“. U Privremeni akcioni odbor, sem dotadašnjih članova Akcionog odbora, ušli su i svi članovi Glavnog odbora Demokratske stranke koji su se nalazili u Narodnom frontu i po jedan predstavnik svakog okruga. Zaključak konferencije, unet i u Rezoluciju, bio je da stranka izađe jedinstveno na izbore za Ustavotvornu skupštinu.^{189'1} Na zemaljskoj konferenciji stranke učestvovalo je 235 delegata. U napadima na Grolovu grupu najviše je isticano da krnji sastav rukovodećih tela stranke nije savremeni izraz volje pristalica stranke.^{190'}

Članovi Demokratske stranke napadali su, međutim, učesnike ove zemaljske konferencije demokrata kao ljude „malo znane“ i „neprizan-te“ u krajevima iz kojih su dolazili.^{191'}

¹⁸⁸⁾ „Borba“, 15. septembar 1945.

¹⁸⁹⁾ „Glas“, 29. septembar 1945.

¹⁹⁰⁾ Od 153 člana izabranih pre rata u Glavni odbor stranke, koji su predstavljali stranku 1945, u životu se nalazilo oko 120 lica. Po oceni učesnika još je više bio okrnjen Izvršni odbor Stranke sastavljen pre rata od 27 lica: saradivali su sa kvislinzima (Jojčić je bio ministar), Dražom Mihailovičem (Kujundžić); neki su ostali u emigraciji (B. Marković, B. Vlajić, R. Knežević, D. Lazarević); trojica se nisu nalazili u biračkim spiskovima, jer su izgubili pravo glasa kao „neprijatelji“: R. Stojiljković, Čičević, Stojanović; jedan je bio u Vladi Cvetković-Maček (D. Ikonić), jedan odsutan iz Srbije, a deo nije bio „političko-moralno čist“: S. Dukanac, N. Đonović, R. Nikolić, J. Trandafilović, T. Dimitrijević. Prema analizi Andrije Popovića Izvršni odbor se svodio na grupu nekompromitovanih u toku rata: Milana Grola, Tripka Žugića, Nikolu Škerovića, D. Rankovića, L. Milićevića. - B. Petranović, n.d., 99.

¹⁹¹⁾ „Demokratija“, 4. oktobar 1945.

Masovno učešće naroda na predizbornim mitinzima unapred je otkrivalo raspoloženje građana Beograda prema novom poretku i njegovim protivnicima. Ceo oktobar 1945. bio je u Beogradu ispunjen održavanjem predizbornih skupova i mitinga. Centralni predizborni zbor Beograđana održanje 4. novembra 1945. pred „Kneževim spomenikom”. „Ovo je naš zbor - kaže se u proglasu Izvršnog odbora Narodnog fronta upućenog Beograđanima - zbor vas koji ste okupljeni pod zastavom Narodnog fronta u obnovi i izgradnji naše zemlje, okupljeni na radu za bolju i srećniju budućnost naših naroda. Učinite sve da na ovom velikom predizbornom zboru Narodnog fronta manifestujemo svoju snagu, snagu jedinstva građana Beograda ostvarenog u Narodnom frontu. Učinimo sve da ostanemo dostojni slobodarskog Beograda, glavnog grada nove Demokratske Federativne Jugoslavije.”¹⁹² Na masovnim zborovima uzimali su učešće najviši državni i politički rukovodioci. Brojnost ovih konferencija i zborova pokazuje sledeće cifre: u beogradskom okrugu održano je 620 konferencija, 284 zborova i 4 mitinga sa 298.421 učesnika; u Beogradu je održano na hiljade kućnih i uličnih konferencija na kojima je prisustvovalo 228.600 ljudi. Pored velikih rejonskih zborova i konferencija, u Beogradu su održana i četiri velika gradska manifestaciona zborova sa više od 500.000 učesnika. U poslednjoj fazi izborna kampanja dostigla je najvišu tačku. Istovremeno sa održavanjem velikih zborova i političkim pripremama za njihov uspeh, aktivisti Narodnog fronta završavali su tehničku stranu izbora, sprovođili agitaciju u ličnom dodiru, organizovali predavanja po naseljima za 7. novembar, davali priredbe sa predizbornim programom.

Mesni komitet je krajem oktobra 1945. dao direktivu da se u biračke odbore biraju komunisti i „pošteni građani”. Prilikom revizije biračkih spiskova objavljivana su imena građana kojima je vraćeno biračko pravo. Za čuvare kutija, po direktivi Mesnog komiteta, trebalo je da se pronađu „časni, najbolji i najugledniji ljudi, koji imaju uticaj na mase, ne nikako samo poznati komunisti”. Po naseljima, gde su se očekivali slabiji rezultati, rapsoređivani su birači-pripadnici JA.¹⁹³

Za izbore 11. novembra 1945. bila je karakteristična opšta mobilizacija Partije, visok stepen politizacije, opšte oduševljenje organizovanih masa preko Narodnog fronta Srbije, dvostruko uvećano biračko telo. Od izbornog čina Partija je napravila političku manifestaciju. Narodni front je do poslednjeg časa držao pod političkim pritiskom opoziciju, odnosno „stare snage”, „reakciju”, „neprijatelje” u terminologiji vlada-

¹⁹²⁾ Isto. - „Glas”, 4. XII 1945 - Na ovom zboru u prisustvu 200.000 građana govorili su Blagoje Nešković, Vlada Zečević, Kirilo Savić, Kosa Pavlović, Dragoljub Jovanović, Jaša Prodanović. - Predizborna aktivnost završena je konferencijom građana VI rejona na kojoj je govorio Aleksandar Ranković, izbornim skupom građana VII rejona, gde je istupio Blagoje Nešković i zborom građana II rejona na kome je govorio Rešetan Zujović.

¹⁹³⁾ Isto. - Tako je na IV rejonu bilo raspoređeno za glasanje 6.389 vojnika, a na VII rejonu 6.035 vojnika. - Istorijski arhiv Beograda, Zapisnik Mesnog komiteta od 22. X 1945.

jućih snaga Jugoslavije. Zvanični rezultati izbora pokazuju da je u Srbiji za saveznu kandidatsku listu NFJ od 2.423.009 birača glasalo 1.867.701 (77,16%), od čega za kandidate Narodnog fronta 1.654.545 (88,59), a za kutiju bez liste 213.156 ili 11,41%. Od ukupno upisanih u Vojvodini 977.276 birača glasalo je 901.040 (92,20%); za kandidate Narodnog fronta 769.482 glasa (85,40%), a za kutiju bez liste 131.558 (14,60%). Broj upisanih birača na Kosovu i Metohiji iznosio je 322. 803 od kojih je glasalo 315.312 (96,68%), za kandidate Narodnog fronta 305.148 (96,78%), a u kutiju bez liste 10.164 (3,22%).¹⁹⁴⁾

U celoj Jugoslaviji bilo je potvrđeno devet zemaljskih, odnosno oblasnih kandidatskih lista za izbore narodnih poslanika za Skupštinu naroda Ustavotvorne skupštine. U federalnoj jedinici Srbiji bile su dve zemaljske kandidatske liste: Narodnog fronta Srbije, sa nosiocem liste dr Sinišom Stankovićem, predsednikom Narodne skupštine Srbije, i pripojena zemaljska kandidatska lista NF Srbije, sa nosiocem liste Jašom Prodanovićem, ministrom za Srbiju Privremene vlade DFJ. U autonomnoj pokrajini Vojvodini oblasnu kandidatsku listu NF Vojvodine je nosio inž. Nikola Petrović, ministar trgovine i snabdevanja Privremene vlade DFJ, dok je u autonomnoj oblasti Kosovu i Metohiji nosilac oblasne liste Narodnog fronta Kosova i Metohije bio Ali Šukrija, javni tužilac za Kosovo i Metohiju. U Srbiji je broj upisanih birača iznosio 2.423.099, a glasalo je 1.858.409 (76,70%). Za kandidate Narodnog fronta glasalo je 1.622.616 glasova (87,31%), od čega za kutiju bez liste 235.793 ili 12,69%. Broj upisanih birača u Vojvodini je iznosio 977.276, a glasalo je 900.250 (92,12%). Za kandidate Narodnog fronta glasalo je 726.051 (80,65%), od čega za kutiju bez liste 174.199 (19,35%). Na Kosovu i Metohiji bilo je upisano 322.803 birača, a glasalo je 314.135 (97,31%). Za kandidate Narodnog fronta glasalo je 299.546 birača ili 95,36%, a za kutiju bez liste 14.589 ili 4,64%.¹⁹⁵⁾

Kao vladajuća partija KPJ je, pogotovu na talasima pobedničkog oduševljenja, pokazivala visoki stepen isključivosti, krutosti i netrpeljivosti prema „formalnoj demokratiji“, socijaldemokratskim liderima, opoziciji. Na tapetu Blagoja Neškovića u Narodnom frontu Srbije našao se i Nedeljko Divac, socijaldemokratski vođa i antifašist, samo zato što je branio ličnu neprikosnovenost i izražavao nespremnost da bude statista u NF-u Srbije i radi na mig partijskih vlastodržaca. Čak se i Jaša Prodanović nije mogao naći na listi kao predstavnik Republikanske stranke već samo kao „inkarnacija republikanskog nastrojenja“. Stranke u NF-u Srbije mogle su opstati samo kao sprovednici partijske volje. U jeku izborne kampanje srpski komunisti su smatrali da je nezgodno postavljati protivkandidate Titu, jer je Titova kandidatura smatrana kao neka vrsta plebiscita.

Celokupna izborna kampanja sprovedena je sa zaleđem na aparat vlasti. Šarolikost u smislu kandidature Dragoljuba Jovanovića, Jaše

¹⁹⁴⁾ B Petranović, Lj. Marković, n.d., 636.

¹⁹⁵⁾ Isto, 658.

Prodanovića i drugih građanskih prvaka imala je više nego dekorativni karakter, čime se pred inostranstvom potvrđivao pluralizam demokratske forme. Izbore su sprovodile i rezultate saopštavale komisije van uticaja i kontrole građanskih prvaka i stranaka. Izborni rezultati u nekim izbornim okruzima bili su za NF nezadovoljavajući (u Mačvi, u moravskom kraju, itd.); pravdani su aktivnošću „starih snaga“ „klata- ranjem ostataka četničkih bandi“, slabim radom Narodnog fronta.

Pobeda Narodnog fronta na izborima 11. novembra 1945. bila je nesumnjiva, ali nije ostvarena u uslovima uobičajenim za demokratske zemlje sa višestranačkim miljeom, kontrolom izbornih rezultata, ravnopravnim uticajem u štampi i prilikom priprema izborne kampanje. Opozicione snage u tom smislu bile su izrazito neravnopravne. Bitno je ipak odlučila sređenost prilika, podrška SSSR-a režimu, totalni slom četništva, sa populističkom filozofijom Narodnog fronta i gvozdenom disciplinom Partije. Izbornim rezultatima se i formalno - sa stanovišta vladajuće stranke - davao imprimatur na faktički osvojenu vlast i unapred rešeno pitanje o obliku vladavine u Jugoslaviji. Buduća Ustavotvorna skupština shvatana je kao telo na kome treba tek da se potvrdi realno izmenjeni odnos unutrašnjih snaga, pa i u Srbiji, u toku drugog svetskog rata.